

GRUNDTVIGSKE SEMINARIER 1840-1920

AF HANS HENRIK HJERMITSLEV

Det er ofte blevet hævdet, at de danske lærerseminarier og den danske læreruddannelse er præget af N.F.S. Grundtvigs skoletanker. Nogle ser det som et særligt dansk dannelsesmæssigt adelsmærke og andre som en forhindring for en nødvendig international harmonisering af læreruddannelsen i retning af øget forskningsforankring. På trods af den efterhånden omfattende forskning i folkeskolens og seminariernes historie er der imidlertid ikke foretaget en nærmere undersøgelse af Grundtvigs og grundtvigianismens indflydelse på de danske seminarier. Den er snarere blevet underforstået eller blot postuleret. Denne artikel vil råde bod på denne mangel ved at analysere den grundtvigske påvirkning af de danske seminarier i perioden fra grundtvigianismens frembrud i 1840'erne over dens gennembrud i 1860'erne til dens konsolidering omkring 1920.¹

Der er skrevet mange hyldemeter litteratur om N.F.S. Grundtvigs (1783-1872) betydning for Danmark. Han beskrives gerne som den vigtigste enkeltperson i opbygningen af den danske nationalstat i det 19. århundrede.² Mest tydeligt træder hans betydning frem på det kirkelige og det folkelige område. På det folkelige område er det særligt hans rolle som inspirator for højskolebevægelsen, der er blevet dokumenteret grundigt.³ Men også hans betydning for fri- og efterskolerne – sammen med Christen Kold – og den bredere folkeoplysning og det frivillige foreningsliv er velkendt.⁴ I de seneste år er der tillige kommet fokus på Grundtvigs og grundtvigianismens indflydelse på folkeskolen.⁵ I fjerde bind af *Dansk Skolehistorie* påpeges det således, at folkeskolen i første halvdel af det 20. århundrede "var præget af de grundtvig-koldske pædagogiske ideer" med vægten lagt på "det levende ord" og "den hjertelige tilegnelse" frem for videnskabelig objektivitet i de centrale dannelsesfag religion, historie og dansk.⁶

---

¹ Tak til Maria Louise Odgaard Møller, Casper Andersen, Jesper Eckhardt Larsen og de to anonyme fagfællebedømmere for værdifulde kommentarer til tidligere versioner af artiklen.

² Hall et al. 2015; Korsgaard et al. 2017.

³ Skovmand 1944; Nissen 1994; Korsgaard 1997, 2019; Hjermitslev 2017, 2018.

⁴ Toelberg et al. 2016; Balle & Ehlers 1983; Thodberg & Thyssen 1983; Møller 2005; Haue & Tolstrup 2011; Gjerløff & Jacobsen 2014.

⁵ Grinder-Hansen 2013: 119-144; Balle 2014; Gjerløff et al. 2014: 313-16.

⁶ Gjerløff et al. 2014: 313, 315.

Det hævdes desuden ofte, at lærerseminarierne havde en vigtig funktion ved at udbrede den grundtvigske pædagogik og det grundtvigske menneskesyn til i første omgang lærerne og i anden omgang skolebørnene og deres forældre. På trods af den omfattende forskning i folkeskolens og seminariernes historie er der imidlertid ikke lavet grundige undersøgelser af, i hvor høj grad Grundtvigs tanker vandt indpas på seminarierne i de formative år fra Grundtvigs skoleskrifter i 1830'erne og 1840'erne til begyndelsen af det 20. århundrede. En periode, der kan betegnes som grundtvigianismens gennembrud – pædagogisk, politisk, kirkeligt og kulturelt.⁷ I historiografien fremhæves den grundtvigske betydning for liberaliseringen af læreruddannelsen fra 1857 til 1894, der særligt af Joakim Larsen, men også af Vagn Skovgaard-Petersen og Jesper Eckhardt Larsen, vurderes negativt. Også den danske læreruddannelses tilknytning til den grundtvigske landbokultur er blevet påpeget. Eckhardt Larsen opfatter således læreruddannelsens folkelige præg, "anti-akademiske grundholdning" og "praksisisme" som en hæmsko for en nødvendig akademisering af den nuværende læreruddannelse.⁸ Skovgaard-Petersen og Keld Grinder-Hansen vurderer de grundtvigske seminarier mere positivt i forhold til opkomsten af en ny type folkelærer, der fungerede som foregangsmand i det lokale foreningsliv i anden halvdel af det 19. århundrede. Desuden behandles enkelte fremtrædende grundtvigske forstandere som Ludvig Chr. Müller i Snedsted og Ranum, H.J.M. Svendsen i Jelling, Jeppe T.A. Tang på Blågård, Peter Bojsen og Jens Byskov i Gedved, P.J.M. Vinther i Silkeborg og Rasmus Jensen Holm i Vejle, mens den grundtvigske indflydelse ikke defineres nærmere eller undersøges i et bredere perspektiv.⁹

I denne artikel vil jeg råde bod på dette ved at præsentere den første samlede analyse af den grundtvigske indflydelse på seminarierne. Herigennem bidrager jeg også til en vurdering af den grundtvigske indflydelse på folkeskolen, da man alt andet lige må formode, at en påvirkning i grundtvigsk retning i seminarietiden prægede lærernes praksis i skolen. Hermed ikke være sagt, at der gik en lige pædagogisk linje fra seminarierne, over lærerne, til praksis. Seminarieeleverne kunne for det første være kritiske over for den ideologiske kurs på seminarierne, og for det andet kunne en grundtvigsk lærer møde krav fra forældre, myndigheder og lovgivning, der gjorde det vanskeligt at praktisere en grundtvigsk pædagogik. Man skal således være forsigtig med at godtage denne nedsivningstanke ukritisk. Af praktiske grunde er en undersøgelse af seminarierne imidlertid et godt sted at begynde, hvis man vil forstå, hvilke pædagogiske idealer de over 27.000 lærere, der blev uddannet på seminarierne fra 1840 til 1920, tog med sig ud i praksis. Artiklen kan således bidrage til at belyse rigtigheden af det, som Thorstein Balle har vist er en udbredt, men udokumenteret, påstand i dag, nemlig at Grundtvig har haft stor indflydelse på

⁷ Møller 2005.

⁸ Larsen 2019: 68.

⁹ Larsen 1899; Hilden 1993; Larsen 2005a; Skovgaard-Petersen 2005a; 2005b, Grinder-Hansen 2013; Gjerløff & Jacobsen 2014.

den danske folkeskole. Denne undersøgelse underbygger påstanden ved at dokumentere, at om ikke Grundtvig, så Grundtvigs arvtagere og grundtvigske skoletanker efterhånden fik en dominerende position i seminarieverdenen i perioden 1840-1920.¹⁰

Min undersøgelse indbefatter den grundtvigske indflydelse på seminariernes lovgivning og lærebøger samt på alle danske seminarier i perioden 1840-1920. I første omgang drejer det sig om lærerseminarier, men fra 1880'erne også de nyoprettede forskole- og børnehaveseminarier. Undersøgelsens fokus er Kongeriget og skæringspunktet er genforeningsåret 1920. Derfor inddrages de slesvigske og hovedsageligt tysksprogede seminarier i Tønder og Haderslev ikke. Denne artikels fokus er altså tiden før reformpædagogikkens gennembrud, der var en periode, hvor klassiske/konservative, rationalistiske/brandesianske og grundtvigske dannelsesidealiser var de fremherskende inden for pædagogikken og på de pædagogiske institutioner.¹¹

METODOLOGISKE OVERVEJELSER

Artiklen skriver sig ind i disciplinen virkningshistorie, der kort sagt handler om, hvordan ideer spredtes og påvirker (vores opfattelse af) verden.¹² Inden for denne disciplin trækker jeg på tilgange inden for kontekstuel idé- og videnskabshistorie, der har fokus på, hvordan ideer cirkulerer i netværk, og hvordan de tilegnes og transformeres af de enkelte aktører for at fremme deres agendaer.¹³ I dette tilfælde er fokus således ikke på Grundtvigs egne skrifter, men på hvordan hans ideer blev udbredt og benyttet til at forandre og legitimere praksis på seminarierne. Denne vej fra Grundtvigs egne skrifter til seminariernes praksis er lang og kringlet, og det er umuligt at kortlægge hele ruten, der består af utallige tekster, begivenheder, aktører og netværk. Derfor må der nødvendigvis foretages nogle forsimplinger, valg og fravalg i undersøgelsen. En første udfordring er nærmere bestemt at definere, hvad begreberne (på)virkning, indflydelse og betydning – som jeg anvender synonymt – dækker over. En anden udfordring er at indkredse, hvad der kan defineres som grundtvigsk.

I forhold til den første udfordring er det væsentligt, som Jes Fabricius Møller gør det, at skelne mellem Grundtvigs *direkte* og *indirekte* virkning. Hvis det drejer sig om en direkte påvirkning fra idé til handling, hvor Grundtvig selv opretter og leder et seminarium, er det naturligvis let at afvise hans indflydelse.¹⁴ Han oprettede ikke seminarier, lige såvel som han ikke etablerede friskoler, efterskoler eller for den sags skyld højskoler, selv om han har en del af æren for Grundtvigs Højskole

---

¹⁰ Balle 2014.

¹¹ Hjermitslev 2017; Korsgaard et al. 2017.

¹² Skinner 2002; Koselleck 2007.

¹³ Secord 2004; Pocock 2009; Thorup 2012; Hjermitslev 2015.

¹⁴ Møller 2005, 2015, 2019.

på Marielyst, der blev finansieret gennem en folkegave til Grundtvig i anledning af hans 70-års fødselsdag i 1853. Gården blev købt af Grundtvig med Jeppe T.A. Tang som mellemmand. Grundtvigs direkte indflydelse indskrænkede sig til at navngive gården efter sin afdøde hustru og holde foredrag for eleverne ved særlige lejligheder såsom vinter- og sommerskolens åbning og afslutning. Mens Grundtvig trods alt stod i en ret tæt forbindelse med sin egen højskole, så var forholdet til den første såkaldte 'grundtvigske' folkehøjskole i Rødding noget mere distanceret. Grundtvig støttede og hyldede nok dens etablering, men han besøgte aldrig skolen, og hans egne ideer om et folkeligt akademi i Sorø lå ret langt fra den praksis, der blev realiteten på Rødding og de hundredvis af andre folkehøjskoler, der blev oprettet efterfølgende.¹⁵

Heller ikke en direkte virkning i form af undervisningsplaner eller formålsbeskrivelser kan vi tilskrive Grundtvig for seminariernes vedkommende. Han havde ikke noget til overs for de etablerede statsanstalter og betegnede stats- og præstegårdsseminarierne som åndløse og "et Onde", der med fordel kunne lukkes til fordel for en borgerlig højskole i Sorø til fremme af folkelig oplysning.¹⁶ Imidlertid spillede Grundtvig en vis rolle på Rigsdagen, da han i forbindelse med forhandlingerne om en seminariereform under samlingen 1855-56 diskuterede seminariernes rolle og fremtid med blandt andre de nationalliberale ledere overskoleinspektør D.G. Monrad og kultusminister C.C. Hall, der rådførte sig med Grundtvig, da den grundtvigsk-sindede H.J.M. Svendsen blev kaldet til forstander for Jelling Statsseminarium. Den endelige seminarielov af 1857 bifaldt Grundtvig da også, da den sikrede større frihed til private seminarier, der nu kunne lade deres elever blive eksamineret ved en eksamenskommission frem for at tvinges til at gå til eksamen på et af de fem statsseminarier, der af Tang var blevet beskrevet som "legitimerede Daarekister".¹⁷

Grundtvigs betydning skal imidlertid ikke fortrinsvis søges i hans direkte påvirkning af institutionerne, men må snarere forstås som en indirekte intellektuel eller åndelig påvirkning, der virkede ved at legitimere og begrunde en praksis. I den forbindelse spillede Grundtvigs *arvtagere*, de såkaldte grundtvigianere, en afgørende rolle. De omsatte nemlig Grundtvigs ideer til institutionel praksis. Det vil sige, at de bevægede sig fra tale til handling gennem det, som Quentin Skinner definerer som talehandlinger, der udvikler og forandrer praksis.¹⁸ Arvtagerne vedkendte sig således Grundtvigs skoletanker og forsøgte at føre dem ud i livet. Det skete på en måde, der ikke altid var i fuld overensstemmelse med Grundtvigs eget syn på sagen, men som arvtagerne selv opfattede som grundtvigsk.

I forhold til den anden udfordring, som jeg har påpeget ovenfor, er netop arvtageres kombination af selvidentifikation og praktisk udførelse afgørende kriterier

---

¹⁵ Bugge 1965; Møller 2015.

¹⁶ Bredsdorff 1944: 476; Larsen 2005a: 166.

¹⁷ Larsen 1899: 245.

¹⁸ Skinner 2001.

for at definere et seminarium som grundtvigsk i min undersøgelse. Dette er i tråd med Thorkild Lybys vurdering i sit studie af Grundtvig og Rødding Højskole, hvor han argumenterer overbevisende for, at Rødding var en grundtvigsk højskole på trods af Grundtvigs relativt distancerede forhold til den:

“Egentlig mener jeg ikke, man kan stille andre krav til en skole, der skal kaldes grundtvigsk, end at den skal være ledet af folk, der vedkender sig en inspiration fra Grundtvigs højskoletanker, at de bevidst prøver at omsætte denne inspiration i praksis, og at man i denne deres praksis kan genkende væsentlige grundtvigske tanker om folkelighed og folkeoplysning.”¹⁹

Ligesom i højskolernes historie bliver Grundtvigs arvtagere således afgørende i forståelsen af den grundtvigske indflydelse på seminarierne. Grundtvig var da også inspirator for en del seminarielærere og -forstandere i sin egen levetid. Nogle af dem havde været en del af hans menighed i Vartov, og de deltog ved møder, hvor Grundtvig var med som taler eller hædersgæst. Samtidig læste mange af dem hans pædagogiske skrifter og sang med på hans folkelige sange, der gradvist vandt frem som fællessang fra 1840'erne.²⁰ Efter sin død var Grundtvigs betydning først og fremmest kendetegnet ved, at han blev en samlende figur for en grundtvigsk bevægelse, der trods mange indbyrdes forskelligheder og stridigheder mellem blandt andet folkelige og kirkelige grundtvigianere, venstre- og højregrundtvigianere og ny- og gammelgrundtvigianere delte et fælles vokabular inden for det pædagogiske område, der indbefattede ord med et positivt talehandlingspotentiale såsom historisk-poetisk dannelse, livsoplysning, det levende ord, fortælling, folkelighed, hjemlighed og frihed. Disse begreber kunne benyttes til at skabe opbakning til institutionel og politisk forandring. De delte også opfattelsen af, at det, de kaldte skolen for livet, fortrinsvis skulle være præget af det, de med stærkt værdiladede ord omtalte som lys, lyst og varme, og ikke af tugt, udenadslære og eksamensterperi, som de forbandt med den såkaldte sorte skole.²¹

Et eksempel, der kan illustrere forskellen på direkte og indirekte påvirkning fra Grundtvig, optræder i trebindsværket *Dansk Læreruddannelse 1791-1991*. I beskrivelsen af perioden 1791-1830 påpeger Ingrid Markussen, at den rationalistiske præst og senere biskop Peter Outzen Boisen, der oprettede et præstegårdsseminarium for bønderkarle i Vesterborg i 1801, benyttede sig af ”det levende ord og af fortællingen som undervisningsmetode, længe før Grundtvig og Kristen Kold gjorde begreberne kendte”.²² Boisen var af gode grunde ikke påvirket af Grundtvig, men

---

¹⁹ Lyby 1999: 68.

²⁰ Byberg 1973.

²¹ Thyssen 1983; Hjermitslev 2017; Møller 2019.

²² Markussen 2005: 109.

af oplysningstidens optimistiske og moraliserende kristendomsopfattelse, der også kom til at præge Skoleloven af 1814.

I tilfældet med den mundtlige og fortællende undervisning var det således ikke først og fremmest deres *originalitet*, men snarere deres *gennemslagskraft*, der gjorde Grundtvig og de grundtvig-koldske skoletanker indflydelsesrige. De var opstået som en del af en bredere kritik af den mekaniske didaktik, der prægede de autoriserede undervisningsformer, katekisation og indbyrdes undervisning, i første halvdel af det 19. århundrede. En kritik, Grundtvig tog del i.²³ Det afgørende ud fra en virkningshistorisk betragtning er ifølge Skinner imidlertid ikke så meget hvem, der først kom på ideen, men snarere hvem, der udbredte og legitimerede ideen, så den kunne vinde indpas i praksis. Og netop her kom først Grundtvig og siden Grundtvigs arvtagere til at indtage en hovedrolle i anden halvdel af det 19. århundrede.²⁴ I forlængelse af teknologihistorikeren David Edgerton kan man sige, at det er mere væsentligt at fokusere på 'brugskonteksten' frem for 'opfindelseskonteksten', hvis vi ønsker at forstå ideers betydning i historien.²⁵ Denne historiografiske pointe er vigtig for at forstå Grundtvigs indflydelse på seminarierne. Hans skoletanker blev udgivet og diskuteret i 1830'erne, men vandt først indpas fra 1840'erne, fordi de kunne benyttes til at legitimere, for det første, nye institutioner i form af først højskoler og senere friskoler og, for det andet, en ny pædagogisk praksis på etablerede institutioner såsom seminarier og almueskoler. Skolefolk kunne således forsvare og retfærdiggøre deres nye institution eller nye praksis ved at henvise til Grundtvigs sange og skrifter, der var spækket med brugbare begreber og spidsformuleringer, såsom det levende ord, skolen for livet, skolen for døden, levende vekselvirkning og folkelig dannelse og oplysning, der havde overbevisningskraft i kraft af deres retoriske patos og polemiske potentiale over for det etablerede skolesystem, som man ønskede at ændre.²⁶

Både grundtvigianismen og seminarierne udviklede sig fra 1840 til 1920. Fra at være relativt sekteriske begreber, der virkede indforståede i årtierne før 1864, blev det grundtvigske vokabular efterhånden almene begreber med et stort positivt talehandlingspotentiale, der blandt andet kom til udtryk i seminariernes jubilæumsskrifter i årtierne omkring 1900, hvor erklærede grundtvigianere havde opnået bred anerkendelse og ledende stillinger i den politiske og pædagogiske verden. Samtidig integreredes ideer fra nypædagogikken om blandt andet betydningen af børnenes selvvirksomhed i den grundtvigske pædagogik, ligesom forståelsen af det levende ord i højere grad kom til at inkludere samtale og ikke kun fortælling og foredrag. Dette var for øvrigt i tråd med Grundtvigs egen forståelse af den levende vekselvirkning og kunne derfor relativt uproblematisk legitimeres. I perioden fra

---

²³ Larsen 1899; Bugge 1965; Jacobsen 2011; Tafdrup 2016.

²⁴ Skinner 2002.

²⁵ Edgerton 2006.

²⁶ Grundtvig Centeret 2020.

1840 til 1920 blev grundtvigianismen således *mainstream* inden for seminarieverdenen og stod ved periodens udgang som den dominerende retning målt på antallet af elever og forstandernes sindelag. Denne ekspansion i bredden betød imidlertid også en udvanding, så dybden blev mindre, og afstanden til Grundtvigs egne skrifter blev større.²⁷

I analysen af, hvorvidt et seminarium var påvirket af Grundtvigs skolesyn, har jeg ud over identifikation af et grundtvigsk vokabular og selverklærede grundtvigske forstandere tilføjet andre aspekter såsom skolernes praksis i form af undervisning og samvær samt elevernes, lærernes og forstandernes baggrund og senere virke. Disse aspekter giver en indikation af, hvorvidt seminarierne var forbundne til grundtvigske institutioner og foreninger og inspireret af de eksisterende grundtvigske højskolars praksis. Af særlig interesse i denne forbindelse er kostskoleformen, der kendetegnede højskolerne, hvoraf langt hovedparten efter 1864 definerede sig som grundtvigske. Det var imidlertid ikke så meget spørgsmålet om, hvorvidt eleverne boede og spiste på seminarierne, der var afgørende for, om de var påvirket af det grundtvigske skolesyn. Ideen med at placere de første seminarier på landet med eleverne boende på eller tæt ved skolen kom fra de kontinentaleuropæiske stater. Det nye ved samværet på seminarierne, som kan tilskrives de grundtvigske højskoler, var til gengæld den frie omgangsform mellem lærere og elever og hjemligheden, der efterhånden kom til at præge mange seminarier. Det var et særligt dansk og norsk karaktertræk med inspiration fra højskolerne. Forbilledet for de kontinentaleuropæiske landes seminarier var snarere kaserner eller kostskoler med strenge og detaljerede ordensregler og stor afstand mellem forstander, lærere og elever, som også særligt Jonstrup Statsseminarium var præget af.²⁸ På de private, ofte grundtvigske, seminarier, hvor eleverne spiste og boede, fungerede forstanderparret gerne som hufader og husmoder. Det var et patriarkalsk system, hvor forstanderen havde ansvaret for uddannelsen og samværet, mens hans hustru ofte tog sig af den store husholdning og af elever, der havde brug for særlig omsorg og pleje. Forstanderen var seminariets ansigt udadtil og var afgørende for seminariets retningspræg, som også kom til udtryk ved den daglige morgenandagt og fællessang, hvor det nationale og kristne grundlag blev udfoldet. Disse fællesaktiviteter blev de fleste steder suppleret med udflugter, fester, teaterforestillinger, foredrag, diskussionsaftener og elevbesøg i lærernes og forstanderens hjem. Den pædagogiske praksis var således en kombination af undervisning og samvær med det dobbelte dannelsesformål at forøge elevernes kundskaber og samtidig udvikle deres personlighed, så de var rustede til deres kommende kald som lærere i folkeskolen og som folkelærere i lokalsamfundet. Dette fokus på samværets betydning for dannelsen var en idé direkte overført fra de grundtvigske højskolars praksis, som Grundtvig også selv havde plæderet for i sine højskoleskrifter. Her ses således en grundtvigsk

---

²⁷ Bugge 1965; Møller 2005; Grundtvig Centeret 2020.

²⁸ Tidemand 1890: 53-61, 161-66.

påvirkning af seminariernes praksis, der spiller en væsentlig rolle i vurderingen af, hvorvidt de enkelte seminarier kan defineres som grundtvigske. Afgørende for vurderingen af den grundtvigske indflydelse på de enkelte seminarier er således både, hvad de historiske aktører sagde og skrev, og hvad de rent faktisk gjorde.

DESIGN OG KILDEMATERIALE

Undersøgelsen må også inddrage analyser af det politiske niveau for at vurdere den grundtvigske påvirkning. Først redegør jeg for Grundtvigs og hans arvtageres indflydelse på lovgivningen på seminarieområdet på baggrund af den eksisterende forskningslitteratur. Derefter analyserer jeg de fag, lærebøger og forfattere, der er inkluderet i den bekendtgørelse om læreruddannelsens indhold, der fulgte i kølvandet på seminarieloven af 1894, for at give en vurdering af, hvor fremtrædende Grundtvig og hans arvtagere var i den forbindelse. Dernæst bevæger jeg mig videre til en analyse af periodens seminarier. Artiklen er baseret på enkeltanalyser af 32 seminarier, som jeg her præsenterer i en samlet kortlægning af seminarierne, hvor jeg klassificerer de enkelte seminariers retningspræg på baggrund af 1) seminariets og forstandernes selvidentifikation, 2) seminarieforstandernes og -lærernes vokabularer, 3) seminariernes undervisnings- og samværspraksis og 4) seminarieforstandernes og -lærernes tilknytning til institutioner og foreninger. Et seminarium defineres som grundtvigsk, hvis dets forstander enten selv definerer sig som grundtvigsk (1) eller hvis seminariet i sin selvbeskrivelse anvender et grundtvigsk vokabular og dets praksis er præget af det samtidig med, at der kan identificeres en forbindelse til grundtvigske foreninger og institutioner hos forstandere og lærere (2, 3 og 4). Efterfølgende anvender jeg dette prosopografiske studie af seminarieforstandere- og lærere til at identificere centrale grundtvigske aktører, der som arvtagere spillede en afgørende rolle for etableringen af grundtvigske netværk inden for seminarieverdenen.²⁹ Afslutningsvis vil jeg på baggrund af overstående komme med en samlet vurdering af den grundtvigske indflydelse på seminarierne i perioden 1840-1920.

Ud over den omfattende forskningslitteratur, der sporadisk beskæftiger sig med emnet, består kildematerialet hovedsageligt af seminariernes jubilæumsskrifter fra det 19. og det 20. århundrede. De indeholder ofte historiske og aktuelle beskrivelser, pædagogiske og ideologiske udmeldinger og ikke mindst lister over lærere og dimittender og deres videre karriere. Erik Nørr har udarbejdet en grundig opgørelse over de enkelte seminariers jubilæumsskrifter, som der hermed henvises til for referencer.³⁰ Derudover anvendes 1914-jubilæumsskriftet *Lærerne og Samfundet*, der indeholder redegørelser for 25 seminariers historie og biografier over flere tusinde lærere og lærerinder samt opslagsværkerne *Dansk Skole-Stat, Danmarks Folkehøjskoler og Landbrugsskoler 1844-1894* og *Danmarks Folkehøjskoler*.³¹ Jubi-

---

²⁹ Shapin & Thackray 1974.

³⁰ Nørr 1993.

³¹ Poulsen & Benthin 1914; Larsen 1934; Rosendal 1894; Nørgaard 1940.

læumsskrifter er særligt velegnede i min analyse, da de ofte er normative og dermed afslører det selvbillede, seminariet på det givne tidspunkt ønskede at fremstille for omverdenen. Det er imidlertid vigtigt at være opmærksom på, at artiklerne og de historiske beskrivelser af seminarierne i jubilæumsskrifterne siger mindst lige så meget om tiden, de blev skrevet, som om den tid, de beskriver. Derfor inddrager jeg så vidt muligt også samtidige jubilæumsskrifter fra perioden og supplerer disse med den prosopografiske tilgang, der kan dokumentere, om de historiske aktører var knyttet til grundtvigske netværk.

LOVGIVNING

De private seminarier blomstrede op efter indførelsen af en eksamenskommission med Seminarieloven af 1857 og indførelsen af lærerindeeksamen i 1859. Hovedkraften bag lovgivningen var den nationalliberale D.G. Monrad, men vedtagelsen skete med bred politisk opbakning på Rigsdagen. Blandt de mest kritiske var Grundtvig, der talte dunder mod selve ideen om at have statsseminarier. Han var til gengæld tilfreds med den del af forliget, der betød, at private institutioner nu kunne forberede deres elever til eksamen uden om statsseminarierne, der tidligere havde eksamineret privatister.³²

Årstal	Lovgivning
1818	Fælles seminariereglement for statsseminarierne. 2-årig uddannelse
1857	3-årig uddannelse på statsseminarierne. Eksamenskommission for privatseminarier
1859	Lærerindeeksamen med adgang til kommuneskoler i købstæder og København
1867	Fælles eksamenskommission for stats- og privatseminarier. Lærerinder får adgang til drengeklasser og landsbyskolen
1872-1881	Fag fra højere forberedelseseksamen kan overføres til skolelærereksamen
1881-1888	Fag fra almindelig forberedelseseksamen (realskole) kan overføres til skolelærereksamen
1889	Skærpelse af eksamenskravene i fagene. 60% bestod ikke skolelærereksamen i 1890
1892	Forskolelærerindeeksamen
1894	3-årig uddannelse på både stats- og privatseminarier. Krav om statslig godkendelse af privatseminarier. Fælles eksamen for mænd og kvinder
1919	Skolekommission nedsættes. Leder frem til 4-årig uddannelse i 1930

Tabel 1. Lovgivning på seminarieområdet 1840-1920.
 Lovgivning påvirket af grundtvigske skolefolk og politikere er markeret med gråt (Larsen 1999; Skovgaard-Petersen 2005a; Holm-Larsen 2012).

³² Larsen 2005a: 164-69.

Grundtvigs og den grundtvigske retnings kritik af statsseminarierne i 1850'erne vandt efterhånden fodfæste i Rigsdagens opposition, der med Joakim Larsens ord af "doktrinær Uvilje mod Statsanstalter og af Lyst til at spare" fremmede privatseminariernes forhold på bekostning af statsseminarierne.³³ Det store syndefald skete ifølge Larsen i 1867, hvor det blev vedtaget, at alle – også elever på statsseminarierne – skulle gå til prøve ved en fælles eksamenskommission. Målet med loven var at give bedre mulighed for en mere fri og dannende undervisning på friseminarierne og stille dem bedre i konkurrencen med statsseminarierne. I argumentationen for denne liberalisering henviste blandt andre Bondevennernes ordfører Frederik Frølund, der var initiativtager til forslaget, til Jeppe T.A. Tangs succes med privatseminariet på Blågård, der var blevet oprettet som det første friseminarium i 1859. I 1860'erne havde Frølund, men også grundtvigianeren Sofus Høgsbro, endda foreslået at nedlægge statsseminarierne, så aftalen om en fælles eksamenskommission blev af flertallet opfattet som et fornuftigt kompromis, der tog hensyn til både statsseminarierne og de liberale vinde, der blæste i det politiske miljø på tværs af regering og opposition. Mere moderate grundtvigianere i oppositionen som Christen Berg var da også mere positive over for statsseminariernes eksistens.

Mens det efterfølgende halted med den frie og dannende undervisning, da man på mange kurser og skoler tilbød at forberede elever til eksamen så hurtigt og billigt som muligt, så lykkedes det virkeligt – som grundtvigianerne og bondevennerne ønskede – at fremme det private initiativ og svække statsanstalterne på seminarieområdet. Således blev der oprettet en myriade af såkaldte forberedelseskurser, friseminarier, skolelærerseminarier og dimissionsanstalter, der tilbød at klæde eleverne på til skolelærereksamen uden nogen form for statslig godkendelse eller krav til eleverne, bortset fra en alder på mindst 18 år, vaccinationsattest og ½ års erfaring som medhjælper ved en skole. Der kom endda yderligere lempelser af kravene til lærereksamen fra 1872 til 1881, da karakterer fra en række fag ved forberedelses- og studentereksaminer nu kunne overføres til eksamensbeviset. Vejen til en lærer- og lærerindeeksamen var således blevet ganske kort, og det udnyttede entreprenante skolefolk, så det store flertal af lærere og alle lærerinder fra 1880'erne blev forberedt til eksamen på private seminarier eller som privatister. Selv om forbindelsen mellem forberedelseseksamen og lærereksamen blev ophævet igen i 1888, var det kun 1/5 af dimittenderne, der kom fra de fire resterende statsseminarier i 1890.³⁴

Seminarieloven af 1894 udgik fra et initiativ fra de grundtvigske forstandere H.J.M. Vinther og Peter Bojsen, der ønskede at undgå urimelig konkurrence fra uderlødige eksamenskurser og få en mere stabil økonomi for privatseminarierne. Loven stillede ret skrappe krav til blandt andet faciliteter mod, at privatseminarierne til gengæld kunne opnå statsanerkendelse og forøgede statstilskud. De idébår-

---

³³ Larsen 1899: 325.

³⁴ Larsen 1899: 386-400, 454-477; Nørr 1993: 319-366; Skovgaard-Petersen 2005a: 198-238.

Blågårds Friseminarium på Nørrebro ca. 1865. N.F.S. Grundtvigs ven højskolelæreren Jeppe T.A. Tang var den første til at gribe muligheden for at oprette private seminarier efter liberaliseringen af seminarieloven i 1859. Tang begyndte i det små i 1859 med to elever i et lejet lokale i Blågårdsgade, men hurtigt greb virksomheden om sig, og allerede i 1863 indviedes en statelig fire etagers seminariebygning med 5 læsesale, 60 elevværelser samt forstander- og lærerboliger på en grund på det nuværende Blågårdsgade 11, der tidligere havde huset det første statsseminarium fra 1791. Det kulminerede i 1865 med omkring 200 elever fordelt på to seminarieklasser, en folkehøjskoleafdeling, en foredragsafdeling, et studenterkursus og et præliminærkursus. Højskoleafdelingen flyttede i 1872 til Emdrupborg, mens seminariet fortsatte på Blågård indtil Tangs død i 1904, hvorefter det med sønnen Niels Tang som forstander flyttede til mindre lokaler i Ravnsborgsgade (kbhbilleder.dk).

ne seminarier kunne nu blomstre, da der var krav om tre års undervisning, inden eleverne kunne gå til skolelærereksamen, der fra 1899 blev en forudsætning for at få fast ansættelse i folkeskolen. Men der var en pris at betale for de grundtvigske skolefolk. Eksamensfordringerne var nemlig meget omfattende. Disse faglige krav blev særligt fremført af konservative politikere samt embedsmænd i Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet, men også støttet af konkurrerende åndsretninger som rationalismen, brandesianismen og Indre Mission, der modsat grundtvigianerne lagde stor vægt på eksamen. Fordringerne fra 1894 var således på niveau med de ministerielle stramninger, som Kristian Kroman som formand for censorerne havde indført i 1889 med en skærpelse af blandt andet faget pædagogik. Dette var med til at foranledige det store mandefald i 1890, hvor 60% af de mandlige elever

ikke bestod. Dette vakte kritik fra venstremændene Christen Berg og Klaus Berntsen, begge grundtvigske skolefolk, der mente, at der blev stillet urimelige krav særligt i teoretisk pædagogik. For Berg og Berntsen og andre grundtvigianere var det afgørende for at være en god lærer ikke teoretisk viden inden for pædagogisk psykologi og logik, men en stærk personlighed præget af de rette værdier. Derfor var det også med nogen betænkelighed, at Berntsen mødte forslaget om en central censurkommission som en del af Seminarieloven af 1894. Han frygtede, at dette ville føre til uniformering og hindre undervisningsfriheden, men for Bojsen og Vinther, som for de fleste grundtvigianere på tinge, var det et nødvendigt onde, der var at foretrække frem for den tidligere ordning fra 1867, der, med Joakim Larsens ord, fremmede "det siden 1857 opstaaede løse Privatistvæsen, saa at der nu blev Løshed over hele Linjen".³⁵

Også inden for andre dele af seminarieverdenen skete der noget på denne tid, hvor det parlamentariske system var kommet i omdrejninger ovenpå forfatningskampen i 1880'erne. I 1892 vedtog Rigsdagen således at oprette det første statsseminarium for kvinder i Danmark. Det blev efter ønske fra blandt andre grundtvigianere i Venstre et forskoleseminarium, og ikke et lærerindeseminarium, som Højre ellers foreslog. Det skyldtes, at Venstre ville tilgodese landbefolkningens behov. Her kunne man ikke tiltrække kvinder med en almuelærerindeeksamen fra Zahles og Femmers kvindeseminarier til de forskoler for 7-10-årige, der blev oprettet i disse år. I 1890 var der kun ansat 100 eksaminerede lærerinder i landsbyskolen, selv om de havde haft adgang til embeder siden 1867. Til gengæld var der ansat omkring 400 lærerinder uden statsanerkendt uddannelse ved landsbyskolerne. En del af disse lærerinder havde gået på de grundtvigske prægede Hoven Kvindeskole og Vældegaard Kvindeskole, men mange havde intet eller kun et højskoleophold, der ikke var målrettet småbørnsundervisning, som faglig ballast. Det ville man råde bod på ved at etablere en kort uddannelse til forskolelærerinde. Ideen var oprindeligt blevet bragt til torvs af skolebestyrerinden Theodora Lang og den grundtvigske lærer Rasmus Jensen Holm fra Jelling Statsseminarium. Holm var elev af forstander H.J.M. Svendsen og formand for Dansk Skoleforening. Foreningen var blevet oprettet i 1887 efter et møde hos Ludvig Schrøder på Askov Højskole, og den blev straks et grundtvigsk talerør for en reform af landsbyskolen med indførelse af forskoler for de mindste og en hovedskole for de største børn. Forskolerne kom med i Folkeskoleloven af 1899, og da man nåede 1918, var der blevet oprettet hele 1.000 forskoler i landet, hvoraf omkring halvdelen var bemandet af forskolelærerinder uddannet på Statens Forskoleseminarium i Vejle, hvor Holm var forstander fra 1892 til 1913.³⁶

Uddannelsen var oprindeligt etårig, men blev i 1907 udvidet med et halvt år. Det faglige indhold af uddannelsen havde forstanderen frihed til at bestemme, og det udnyttede Holm til at præge den i grundtvigsk retning i modspil til Theodora Lang,

---

³⁵ Larsen 1899: 325; Skovgaard-Petersen 2005a: 198-238.

³⁶ Larsen 1899: 460-65; Hilden 1993: 143-158.

der ønskede en mere eksamenstung og teoretisk uddannelse. Fagene på forskoleseminariet var de samme som i forskolerne: religion, dansk, regning, historie, geografi, naturkundskab, gymnastik og sang samt de nye praktiske fag håndarbejde og sløjd. Herudover kom orgelspil, tavletegning, pædagogik og praktisk skolegerning i en tilknyttet øvelsesskole. Mens Lang hovedsageligt var inspireret af moderne børnepsykologi og nypædagogikken, som den kom til udtryk hos Kirstine Frederiksen, så var Holms pædagogiske fundament en kombination af Johann Heinrich Pestalozzi og Friedrich Fröbels ideer om småbørnsundervisning og grundtvigske skoletanker. Holm mente som mange andre på denne tid, at kvinder var særligt egnede til undervisning af små børn, da de havde et naturligt anlæg for omsorg. Det var dette naturlige anlæg, der skulle forædles gennem uddannelsen, der lagde meget vægt på at udvikle elevernes modenhed og karakter frem for boglige kundskaber. Der blev således ikke eksamineret i skolens hovedfag, men kun i praktisk skolegerning, der vægtedes højt på bekostning af teoretisk pædagogik og psykologi. Sang, fortælling og håndarbejde spillede en nøglerolle i denne forbindelse, ligesom kærlighed til børn var en afgørende forudsætning for arbejdet. Således var uddannelsen til forskolelærerinde i høj grad i tråd med grundtvigske skoletanker og samtidig direkte rettet mod landsbyskolen, hvor grundtvigianerne stod stærkest.³⁷

FAG OG LÆREBØGER

Langt de vigtigste og ofte eneste lærebøger i almue- og folkeskolen i perioden 1840-1920 var katekismusforklaringen og bibelhistorien møntet på skolens hovedfag religion samt alt-i-et-læsebogen, der indeholdt tekstuddrag fra forskellige genrer med forskellige emner. Blandt andet prosa og poesi med bidrag fra forfattere som B.S. Ingemann, H.C. Andersen og tillige N.F.S. Grundtvig.³⁸ Grundtvig skrev også selv i 1810'erne og 1820'erne bibelhistorie, fædrelandshistorie og verdenshistorie til skolebrug, delvist i form af såkaldte krøniker, det vil sige historiske bøger med rim på vers. De var dog hovedsageligt rettet mod den lærde skole og mod hjemmeundervisning og ikke vidt udbredte uden for grundtvigske kredse med undtagelse af hans korte *Historisk Børne-Lærdom* og den medfølgende tidstavle over verdenshistorien *Tidens Strøm eller universal historisk Omrids*, der begge udkom i 1829 og senere blev genudgivet hele syv gange med Grundtvigs egne tilføjelser og ændringer. Tidstavlen blev anvendt i nogle landsbyskoler, ligesom både lærebogen og tidstavlen var udbredte på de grundtvigske højskoler og seminarier og blandt skolelærerne.³⁹

Det var imidlertid først og fremmest gennem Grundtvigs historiske sange og børnesalmer, der fra 1830'erne blev udgivet til skolebrug og efterhånden bredte sig til skoler og seminarier, at eleverne mødte Grundtvigs ord. Det gik dog relativt langsomt, da den tilsynsførende sanginspektør fra 1859 til 1880, A.P. Berggreen, ikke

---

³⁷ Rønne 1984; Hilden 1993: 143-207; 253-54.

³⁸ Gjerløff & Jacobsen 2014: 173-182.

³⁹ Grundtvig Centeret 2020; Lauring 1970: 67; Berg 2015.

var nogen ynder af Grundtvigs sange og salmer. Imidlertid skulle børnene bistå skolelæreren som kirkesangere ved gudstjenesten om søndagen, så efterhånden som Grundtvigs salmer blev inkluderet i kirken og i de autoriserede salmebøger i anden halvdel af det 19. århundrede, blev mange af hans salmer uomgængelig børnelærdom.⁴⁰

	I. klasse	II. klasse	III. klasse
Gymnastik	4	4	4
Sang og musik	2	2	2
Tegning	2	3	-
Skrivning	2	1	-
Regning	3	3	-
Matematik	5	4	-
Naturlære	2	3	-
Naturhistorie	3	3	-
Geografi	2	2	-
Historie	3	2	3
Dansk	5	5	5
Religion	3	3	5
Pædagogik	-	1	5
Praktisk skolegerning	-	-	12
I alt	36	36	36

Tabel 2. Anbefalede ugentlige undervisningstimer for fagene i Seminarieloven af 30. marts 1894 ifølge Bekendtgørelse af 8. juni 1894. Derudover skulle de kvindelige elever undervises i håndarbejde 2 timer ugentligt ved at indskrænke andre fag. Fagene i Seminarieloven af 1894 adskilte sig ikke væsentligt fra fagene i Seminarieloven af 1857 (Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsen 1899; Larsen 1899). Fag, hvor indhold og lærebøger var præget af grundtvigianismen, er markeret med gråt.

Mens brugen af lærebøger var meget begrænset i skolen, så blev der på seminarierne anvendt en lang række lærebøger møntet på de enkelte fag. Grundtvig skrev ikke selv lærebøger til seminarierne, men nogle af hans værker var tilgængelige på nogle af seminariernes biblioteker. Hans indflydelse var således primært indirekte og kom til udtryk gennem lærebøger af hans arvtagere og gennem beskrivelser af ham i andres lærebøger. I perioden 1840-1920 blev der anvendt flere hundrede forskellige lærebøger på seminarierne, så det er ikke muligt at lave en komplet analyse af

⁴⁰ Larsen 1899: 135-152; Gjerløff & Jacobsen 2014: 183-85.

dem alle, men vi kan få et sikkert fingerpeg om Grundtvigs indflydelse ved at se på de lærebøger, der anbefaledes fra ministeriets side i forbindelse med Seminarieloven af 1894. Denne lov blev forberedt af filosofiprofessor Kristian Kroman, der var ministeriets konsulent for læreruddannelsen og formand for eksamenskommissionen, i samarbejde med blandt andre den grundtvigske forstander for Silkeborg Seminarium P.J.M. Vinther. Loven og den efterfølgende bekendtgørelse, der udpenslede kravene til de enkelte fag, kan således ses som et kompromis mellem statens og statsseminariernes ønsker på den ene side og de private seminariers på den anden. I bekendtgørelsen oplistedes fordringerne ved prøverne i de ni fag efter andet år og i de otte fag efter tredje år med angivelse af relevant litteratur. Mens der ikke umiddelbart kan spores en grundtvigsk indflydelse i realfagene eller de grundlæggende færdighedsfag, så kommer en grundtvigsk påvirkning til udtryk i de centrale dannelsesfag religion, dansk og historie samt i gymnastik, sang og musik og pædagogik.⁴¹

I religion fremhævedes i disciplinen bibelhistorie den grundtvigske teolog Christen Møllers *Bibelhistorie for Seminarier og højere Skoler* fra 1891 som normgivende til eksamen, mens nyere udgaver af både Ludvig Chr. Müllers og Jeppe T.A. Tangs bibelhistorier anbefaledes som hjælpemidler. Den levende mundtlig fortælling af bibelhistorien i skolen og seminarierne i tråd med Grundtvigs pædagogiske tanker havde således vundet indpas. Ud over bibelhistorien kan den grundtvigske påvirkning af religionsfaget også spores i disciplinerne bibelforklaring og dogmatik. Her anbefaledes som de eneste hjælpemidler den gammelgrundtvigske teolog Thomas Skat Rørdams *Historisk Oplysning om den hellige Skrift* fra 1866 og *Den kristelige Lære* fra 1868. I sin bibelforklaring forfægtede han i modsætning til nygrundtvigianerne et konservativt bibelsyn upåvirket af bibelkritikken, men i tråd med både Indre Mission og den grundtvigske højrefløj, mens han i sin dogmatik tilsluttede sig Grundtvigs kirkelige anskuelse i synet på dåben og trosbekendelsen, der hos Grundtvig blev opfattet som fundamentet for kristendommen.⁴² Bibelkritikken var således ikke en del af pensum på seminarierne, mens den grundtvigske kristendomsforståelse blev blåstemplet som værende inden for folkekirkens bekendelsesgrundlag.

Til prøven i dansk var Grundtvigforskeren Frederik Rønnings *Den danske Litteraturs Historie i Grundrids* fra 1887 normgivende for det krævede kendskab til dansk litteratur. I Rønnings lærebog optræder Grundtvig i afsnittet om det 19. århundrede side om side med B.S. Ingemann under romantikken. Hele Grundtvigs livsbane beskrives over syv sider med inddragelse af hans poetiske, historiske og religiøse skrifter. Til sammenligning ofres der kun fem sider i alt på realismen, der indvarsledes af Georg Brandes i 1871.⁴³ Så seminarieleverne forventedes øjensynligt at kende mere til Grundtvig end til det Moderne Gennembrud.

---

⁴¹ Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet 1899.

⁴² Hjermitslev 2011.

⁴³ Rønning 1916.

I historie, der var et nøglefag for grundtvigianerne, fordredes et overblik over verdenshistorien og et dybere kendskab til Nordens historie. Også kendskab til den græske og nordiske sagnhistorie var en del af kravene til den afsluttende prøve, mens den videnskabelige kildekritiske metode ikke var en del af pensum. Denne prioritering var fint i tråd med den grundtvigske historieskrivning, selv om Grundtvigs værker ikke var en del af de anbefalede lærebøger og hjælpemidler. Det var i stedet, blandt adskillige andre, Johan Ottosens *Lærebog i Nordens Historie til Brug for den højere Undervisning* fra 1893 og A.D. Jørgensens *Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie* fra 1882 og *Fortællinger af Nordens Historie I-II* fra 1893. Hverken Ottosen eller Jørgensen var grundtvigianere, men de var begge, ligesom de fleste grundtvigianere, engagerede i den sønderjyske sag og princippet om folkenes selvbestemmelsesret. Jørgensen var også en populær forfatter og foredragsholder i grundtvigske kredse, hvor interessen for den nationale historie var stor.

Som en del af pensum i sang og musik skulle seminaristerne kunne synge 130 salmemelodier og 50 folke- og fædrelandssange. Ikke mindre end 49 af salmerne havde Grundtvig skrevet eller bearbejdet. Grundtvig var hermed den hyppigst forekommende salmedigter i pensum. Også blandt forfatterne til de 50 fædrelands- og folkesange førte Grundtvig an med otte sange. Således mødte seminaristerne ofte Grundtvigs lyrik. Grundtvigs historiske og folkelige sange hyldede fædrelandet og modersmålet og spillede dermed en vigtig rolle i den nationale opdragelse. På samme måde havde Grundtvig stor indflydelse på den religiøse opdragelse, da mange af hans salmer blev lært udenad af seminaristerne og af skolebørnene, der som regel først fik en salmebog i konfirmationsgave. Det er naturligvis svært at vide, hvor meget seminaristerne og børnene forstod af teksterne, men den grundige undervisning i bibelhistorie og Martin Luthers katekismus har sikkert hjulpet til forståelsen af Grundtvigs salmer, der ofte henviser til historiske forløb fra Biblen og til dåbens, trosbekendelsens og menighedens afgørende betydning for kristendommen, snarere end verdensforsagelse som hos Thomas Kingo, pietistisk inderlighed som hos Hans Adolph Brorson, lys- og naturromantik og sjælevandring som hos B.S. Ingemann eller moralske formaninger som i den rationalistisk prægede *Evangelisk-kristelig Salmebog* udgivet af biskop N.E. Balle.⁴⁴

Ligesom sang og musik havde også gymnastik en vigtig funktion på seminariet og i skolen. Det var en del af den samlede dannelsesopgave, der både omhandlede den åndelige og den legemlige opdragelse. Der kom med Seminarieloven af 1894 krav om, at både statslige og anerkendte private seminarier skulle have en gymnastiksal, så der kunne dyrkes gymnastik både sommer og vinter. Det er i bekendtgørelsen ikke udpenslet hvilken lærebog eller form for gymnastik, der krævedes, men for kvindernes vedkommende henvistes til "de her i Landet for Tiden sædvanligst benyttede Former for Kvindegymnastik".⁴⁵ Dette antyder, at den militære

---

⁴⁴ Thodberg 1983; Andersen 2017.

⁴⁵ Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet 1899: 19.

gymnastik, der havde domineret i skolens gymnastikundervisning, hvor kun drenge deltog, på denne tid blev afløst af den lingske gymnastik, der var blevet udbredt gennem de grundtvigske højskoler og foreninger. Således vandt den grundtvigske kropskultur, ligesom sangkulturen, indpas som en væsentlig del af undervisningen på seminarierne i årene omkring 1900.

Et vigtigt fag på læreruddannelsen var naturligvis pædagogik. Det havde imidlertid ikke så fremtrædende en plads, som man umiddelbart skulle tro. Det skyldtes, at de første to år af uddannelsen havde til formål at styrke elevernes almene dannelse, og her spillede de ovenstående fag en central rolle, mens pædagogik var specifikt rettet mod lærergerningen og derfor kun var skemalagt med en time på andet år og fem timer på tredje år, hvor også praktisk skolegerning kom til med 12 timer. Det mest fremtrædende fag for elevernes personlige udvikling på seminarierne var således ikke pædagogik, men dannelsesfagene religion, dansk og historie samt gymnastik og sang og musik, som de havde alle tre år. Grundtvigs indflydelse var begrænset i lærebøgerne i pædagogik. Her var Sophus Heegaards *Om Opdragelse* fra 1882 normgivende for fordringerne til prøven. Den afløste P.G. Brammers *Lærebog i Didaktik og Pædagogik* fra 1838, der ikke refererede til Grundtvig.⁴⁶ Heegaards opdragelseslære var præget af videnskabelig naturalisme og positivisme. Hans udgangspunkt var i tråd med disse strømninger, at pædagogik var anvendt fysiologi og psykologi, hvilket var meget langt fra grundtvigianernes historisk-poetiske syn på pædagogik og dannelse. Grundtvig var da heller ikke inkluderet i den første del om opdragelseslære, men kun i anden del om opdragelsens historie. Grundtvig tildelte en beskeden plads, men i forbindelse med den danske skoles historie bemærkedes Grundtvigs modstand mod den mekaniske indbyrdes undervisning, der fjernede den afgørende personlige påvirkning fra læreren til eleverne. Desuden udfoldede Heegaard Grundtvigs tanker om folkelig oplysning og 'skolen for livet' og dens virkningshistorie i form af højskoler og friskoler. Heegaard var positiv over for Grundtvigs tanke om folkeoplysning og også over for højskolens formål om at oplyse om modersmål og fædreland, som han mente den offentlige skole kunne tage ved lære af. Men han listede alligevel malurt i bægeret ved at påpege problemet med den manglende klarhed i den didaktiske metode hos både Grundtvig og højskolerne.⁴⁷

Kristian Kromans *Grundtræk af Sjælelæren med et Omrids af Tænknelæren* fra 1889 og Claudius Wilkens' *Grundtræk af Pædagogikken* fra 1892 blev desuden fremhævet som hjælpemidler, og senere blev Oscar Hansens *Opdragelseslære* fra 1898 og C.N. Starckes *Lærebog i Pædagogik* fra 1914 udbredte. Fælles for alle disse værker var, at de var baseret på den videnskabelige pædagogik og psykologi, blandt andet Herbert Spencers teori om naturlig opdragelse, der vandt frem blandt positivistisk og naturalistisk inspirerede filosoffer ved Københavns Universitet fra 1870'erne. Disse værker var derfor ikke i høj kurs hos de fleste grundtvigianere,

---

⁴⁶ Markussen 2005: 116-120.

⁴⁷ Heegaard 1883: 142-172.

der foretrak at fokusere på det historiske element i faget eller eventuelt fysiologi, hvor den anbefalede lærebog var skrevet af den grundtvigske Askovlærer Poul la Cour.⁴⁸

Faget praktisk skolegerning (praktik) var blevet opprioriteret i Seminarieloven af 1894. Kroman og andre censorer havde været meget kritiske over for dimittendernes færdigheder i at forestå undervisningen af børn. Nu blev der stillet krav om, at alle seminarier havde tilknyttede øvelsesskoler, hvor eleverne kunne modtage systematisk øvelse i lærergerningen. Praktisk skolegerning var kun på skemaet på tredje år, hvor det var det langt største fag. I kravene til den afsluttende prøve spores et kompromis mellem 1) den traditionelle kateketiske undervisning med udgangspunkt i religion, 2) den Grundtviginspirede fortællende metode og 3) den moderne dialogiske metode i form af samtale med børnene. Dette var samlet set en kraftig styrkelse af praktikkens plads i læreruddannelsen, der dog ikke gik så vidt, at den inkluderede Spencers tanker om den fysiske opdragelse som grundlaget for al undervisning, selv om gymnastik sammen med pædagogik og praktisk skolegerning blev styrket på bekostning af religion, dansk, sang og musik. Denne relativt moderate ændring blev da også accepteret af de grundtvigske seminarers førstemand P.J.M. Vinther fra Silkeborg Seminarium, der havde været én af arkitekterne bag reformen, blandt andet i samarbejde med Peter Bojsen fra det grundtvigske seminarium i Gedved.⁴⁹

Samlet set indeholdt bekendtgørelsen en tydelig grundtvigsk påvirkning, særligt i religion, dansk, sang og gymnastik, men også i historie og praktisk skolegerning, så på trods af den generelle modstand mod eksamensterperi kunne grundtvigske seminarielærere glæde sig over, at eksamensfordringerne trods alt ikke var i modstrid med deres livssyn, måske lige bortset fra den meget videnskabelige og abstrakte tilgang til pædagogik, som Heegaard, Wilkens og Kroman var eksponenter for.

KORTLÆGNING AF SEMINARIERNE

Efter at have analyseret den grundtvigske indflydelse på de politiske rammer for seminarierne i form af lovgivning, fag og lærebøger vil jeg nu gå videre til en samlet vurdering af de danske seminarier fra 1840 til 1920 på baggrund af mine analyser af de enkelte seminarier. For at vurdere omfanget af grundtvigismens indflydelse har jeg opgjort antallet af dimittender fra de enkelte seminarier og defineret dem efter retningspræg ud fra de opstillede kriterier i begyndelsen af artiklen. Nemlig 1) *enten* grundtvigsk selvidentifikation af seminarium og forstander *eller* 2) anvendelse af et grundtvigsk vokabular med begreber som folkelighed, åndsfrihed og det levende ord, 3) en grundtvigsk undervisnings- og samværspraksis i form af ambitionen om karakterdannelse gennem historisk-poetisk livsoplysning frem for et ensidigt fokus på faglige kundskaber, betoningen af dannelsesfagene dansk og historie

---

⁴⁸ Hjermitzlev 2015, 2017; Skovgaard-Petersen 2005: 209-253.

⁴⁹ Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet 1899: 19; Skovgaard-Petersen 2005a: 219-220.

frem for teoretisk pædagogik, fortællingens, foredragets og fællessangens centrale rolle, prioriteringen af fællesaktiviteter og hjemlighed i samværet mellem lærere og elever og påberåbelsen af metodefrihed i undervisningen samt 4) forstanderes og flere læreres tilknytning til grundtvigske foreninger såsom Dansk Skoleforening og Kirkeligt Samfund samt grundtvigske institutioner såsom valgmenigheder, højskoler, friskoler og seminarier. Her er det af særlig relevans at undersøge forstandernes og lærernes uddannelsesmæssige baggrund. Langt de fleste seminarielærere var enten teologer eller seminarister. Da seminarierne som oftest var små med kun tre klasser og omkring 100 elever, skulle de 5-10 seminarielærere gerne kunne undervise i flere fag, og der var derfor brug for generalister, som teologer og seminarister blev opfattet som, snarere end akademiske specialister. Alle forstandere på statsseminarierne var teologer. Det var ganske selvfølgelig, da skolen i perioden stadig blev opfattet som kirkens datter med religion som hovedfag og med kirkeligt tilsyn. Fra 1814 til 1937 var skolens formål da også først og fremmest at danne børnene "til gode og retskafne mennesker i overensstemmelse med den evangelisk-kristelige lære".⁵⁰ Forstanderne på de private seminarier var en mere sammensat gruppe, men med et stort flertal af teologer og seminarister. Blandt lærerne dominerede teologerne på statsseminarierne, mens der på de private seminarier var flest seminarister. Særligt det venstregrundtvigske Gedved Friseminarium dimitterede mange elever, der senere blev seminarielærere, også på statsseminarierne. Efter indførelsen af skoleembedseksamen i 1883 blev teologerne og seminaristerne efterhånden suppleret med magistre, men frem til i al fald 1930'erne var en stor del af seminarielærerne, særligt på de grundtvigske og indremissionske privatseminarier, ikke akademisk uddannede, men folk af egen avl med de rette åndelige forudsætninger. Grundtvigianismens ekspansion både kirkeligt og folkeligt betød, at flere og flere seminarielærere efterhånden havde mødt det grundtvigske livssyn under deres uddannelse både på universitet, hvor den grundtvigske forening Studenterkredsen blev oprettet i 1888, og på seminarierne, der som oftest var placeret på landet, hvor grundtvigianismen stod stærkest.⁵¹

Hvis det ikke fremgår af kilderne, der som nævnt hovedsageligt består af jubilæumsskrifter, at seminarierne eller forstanderne identificerede sig som grundtvigske, skal alle de tre andre overnævnte kriterier være opfyldt for, at jeg klassificerer seminarierne som grundtvigske. Hermed forsøger jeg at sikre mig, at jeg ikke overvurderer den grundtvigske indflydelse, der naturligvis varierede i omfang og indhold på de enkelte seminarier.

---

⁵⁰ Gjerløff & Jacobsen 2014: 99.

⁵¹ Poulsen & Benthin 1914; Larsen 1934; Skovgaard-Petersen 2005a: 275-78.

Seminarium	Levetid	Dimittender 1840-1920
Jonstrup Statsseminarium (l)	1791-1990	Ca. 1.600 (l)
Skårup Statsseminarium (l)	1803-2010	1.711 (l)
Ranum Statsseminarium (l)	1812-1987	Ca. 1.600 (l)
Lyngby Statsseminarium (l)	1813-1874	Ca. 600 (l)
Jelling Statsseminarium (l)	1841-	1.855 (l)
Staby Vinterlærerseminarium (v)	1857-1920	Ca. 1.800 (v)
Blågårds Friseminarium (l)	1859-	1.025 (l)
N. Zahles Kvindeseminarium (l)	1860-	Ca. 1.900 (l)
Femmers Kvindeseminarium (l+f)	1861-1938	Ca. 1.300 (l) + 335 (f)
Københavns Seminarium af 1861 (l)	1861-1896	Ca. 300 (l)
Gedved Friseminarium (l)	1862-1986	1.660 (l)
Hoven Kvindeskole (v+f)	1877-1926	250 (v) + ca. 600 (f)
Horsens Kvindeseminarium (l)	1878-1918	325 (l)
Vordingborg private Seminarium (l)	1882-	728 (l)
Vesterbros Seminarium (l)	1883-1904	235 (l)
Vældegaard Kvindeskole (f)	1884-1900	Ca. 500 (f)
Frøbelseminariet (b)	1885-	Ca. 150 (b)
Silkeborg Friseminarium (l)	1886-	1.054 (l)
Th. Langs Seminarier (f+l)	1891-1986	290 (l) + ca. 550 (f)
Nørre Nissum Seminarium (l)	1892-	579 (l)
Statens Forskoleseminarium i Vejle (f)	1893-1972	598 (f)
Odense Seminarium (l+f)	1895-	504 (l) + 179 (f)
Nexø Privatseminarium (l)	1896-1918	132 (l)
Ribe Seminarium (l)	1899-2009	294 (l)
Varde Forskoleseminarium (f)	1899-1915	293 (f)
Haslev Seminarium (l)	1905-2010	392 (l)
Hjørring Privatseminarium (l)	1905-1917	220 (l)
Fröbel-Højskolen (b)	1906-	Ca. 100 (b)
Den danske Realskoles Seminarium (l)	1907-1919	215 (l)
Aarhus Kvindeseminarium (l)	1909-1989	171 (l)
Ankerhus Forskoleseminarium i Sorø (f)	1913-1918	46 (f)
KFUM's Seminarium på Frederiksberg (l)	1919-	17 (l)

Tabel 3.

Seminarier i Danmark 1840-1920. I liberaliseringens periode 1857-1894 blev der oprettet adskillige mindre kurser, der forberedte til lærer- og lærerindeeksamen, sommetider i forbindelse med realskoler i byerne og højskoler på landet. Kun de mest levedygtige af disse er medtaget. Uddannelsessteder, der kun uddannede privatlærerinder og friskolelærere, er heller ikke medtaget. I tabellen er inkluderet såvel lærer- og lærerindeseminarier (l) som vinterlærer- (v), forskole- (f) og børnehavelærerindeseminarier (b). De grå var præget af grundtvigianismen en stor

del af perioden, mens de sorte var knyttet til Indre Mission. Dem uden farve havde ikke et tydeligt retningspræg. Tallene er hentet fra seminariernes jubilæumsskrifter, *Lærerne og Samfundet* (Poulsen & Benthin 1914), *Fortegnelse over de Eksaminander, der bestod/have indstillet sig til Prøven for Lærere og Lærerinder i Folkeskolen*, 1869-1920 og *Fortegnelse over Dimittenderne fra Forskoleseminarierne*, 1894-1907 (Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet 1867-1920). I de officielle fortegnelser og i denne tabel er alle indstillede, også ikke-beståede, inkluderede fra 1869 til 1897, mens kun beståede er med fra den nye seminarielovs første dimittender i 1897.

Af de 32 analyserede seminarier har jeg defineret de 14 som grundtvigske i store dele af perioden og fire som indremissionske. De resterende har jeg ikke knyttet til en bestemt religiøs eller kulturel retning, selv om man med en grov generalisering godt kan definere statsseminarierne i Jonstrup, Skårup og Lyngby som pædagogisk og teologisk konservative, kvindeseminarierne Femmers og Th. Langs som nypædagogiske og børnehaveseminarierne som frøbelske, mens N. Zahles Kvindeseminarium var eksponent for en særlig kvindepædagogik, der i synet på kvindens, nationens og kristendommens rolle havde lighedstræk med både nationalliberale og grundtvigske ideer.⁵² Resten af seminarierne var mindre, lokalt forankrede seminarier uden tydeligt retningspræg.

I perioden 1840-1920 blev der i Kongeriget uddannet 21.744 seminarister, fordelt på 15.873 lærere og 5.871 lærerinder (fra 1860) samt 1.929 forskolelærerinder (fra 1894). Derudover blev der uddannet mange, der ikke tog en statsanerkendt eksamen. Det drejer sig om ca. 60 forskolelærerinder fra Th. Langs Seminarier fra 1891 til 1895, omkring 1.100 pøge- og forskolelærerinder fra kvindeskolerne på Vældegaard og i Hoven, 2.050 vinterlærere fra Hoven Højskole og Staby Vinterlærerseminarium samt 250 børnehavelærerinder fra Frøbelseminariet og Frøbel-Højskolen. I alt blev der således uddannet omkring 17.900 mænd og 9.200 kvinder på seminarierne i perioden.⁵³

Ud af disse blev der i perioden 1840-1920 uddannet i alt omkring 7.400 lærere ved de fem statslige lærerseminarier, hvoraf under 100 var kvinder. Af disse elever blev omkring 40% præget i grundtvigsk retning på seminariet. På baggrund af valget af forstander og ændringer af praksis vurderer jeg, at grundtvigianismen vandt indpas i Jelling fra 1856, i Jonstrup fra 1895, i Snedsted og Ranum fra 1843 til 1851 og igen fra 1899, mens Skårup og Lyngby ikke var påvirkede af det grundtvigske skolesyn. Den grundtvigske påvirkning var således ikke forbeholdt de private seminarier, selv om de statslige blev holdt i strammere tøjler af ministeriet, der blandt andet ejede bygningerne og udpegede forstanderen. Det var da også først med den politiske opblødning i 1890'erne, at flertallet af statsseminarier blev påvirket af

---

⁵² Possing 1992.

⁵³ Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet 1869-1920; Larsen 2005b.

grundtvigianismen, der også fik en fremskudt plads politisk med systemskiftet i 1901.

I perioden 1859-1920 dimitteredes desuden omkring 11.900 lærere og lærerinder fra de 19 analyserede private lærerseminarier. 5.265 af disse kom fra grundtvigske seminarier, der fra 1890'erne så småt begyndte at optage kvinder, og ca. 1.900 fra N. Zahles Kvindeseminarium, der også stod i forbindelse med grundtvigske netværk og var inspireret af de grundtvigske højskolars praksis, mens de resterende dimitteredes fra indremissionske seminarier eller seminarier uden retningspræg. Restgruppen på omkring 2.400 dimitterer i forhold til det samlede antal på 21.744 lærere og lærerinder forberedte sig som privatister eller på mindre kurser, realskoler og højskoler.

Inden for de analyserede privatseminarier blev 44% (5.265) således uddannet i grundtvigsk retning på seminarierne på Blågård og i Gedved, Vordingborg, Silkeborg, Odense og Ribe, mens 32% (ca. 3.815) blev uddannet på kvindeseminarierne i Horsens og hos Zahle, Femmer og Th. Lang og 10% (1.159) på de missionske seminarier i Nørre Nissum, Haslev, Aarhus og på KFUM's Seminarium på Frederiksberg. De resterende 14% (1.661) blev uddannet på mindre seminarier uden retningspræg, nemlig Vesterbro Seminarium, Københavns Seminarium af 1861, Den danske Realskoles Seminarium, Hjørring Privatseminarium og Nexø Privatseminarium. De grundtvigske seminarier var således den mest prominente gruppe blandt privatseminarierne, og havde inden for mandeseminarierne en meget dominerende stilling. Analysen bekræfter således Vagn Skovgaard-Petersens vurdering af, at "de idébårne seminarier [fik] en storhedstid, både Indre Mission og de grundtvigske" i begyndelsen af det 20. århundrede.⁵⁴ Det bør imidlertid påpeges, at dette allerede gjorde sig gældende fra 1860'erne med friseminarierne på Blågård og i Gedved og i endnu højere grad fra 1880'erne, da seminarierne i Vordingborg og Silkeborg blev etableret. Det bør også understreges, at da de indremissionske seminarier vandt frem omkring 1900, fik de ikke en indflydelse, der kunne måle sig med de grundtvigske.

Inden for forskole- og vinterlærerseminarierne var den grundtvigske dominans endnu tydeligere. Begge de to analyserede vinterlærerseminarier i henholdsvis Staby og Hoven, der uddannede omkring 2.050 vinterlærere, var således udsprunget af grundtvigske højskoler (100%), og af det samlede antal på omkring 3.100 pøge- og forskolelærerinder uddannet i perioden 1877-1920 var ca. 2.200 (71%) uddannet på de grundtvigsk prægede skoler i Hoven, Vældegaard, Vejle, Varde, Odense og Sorø, mens kun Th. Langs og Københavns forskoleseminarier ikke var oprettet af grundtvigske skolefolk. Den sidste type af seminarier, børnehaveseminarierne Frøbelseminariet og Frøbel-Højskolen, var til gengæld ikke grundtvigske, men de dimitterede kun ca. 250 elever i perioden 1885-1920 og fik ingen indflydelse på landet, hvor grundtvigianismen stod stærkest, og hvor 2/3 af alle embeder var placeret.

---

⁵⁴ Skovgaard-Petersen 2005: 235.

Samlet set blev omkring halvdelen af de mandlige lærere og langt de fleste vin-terlærere og forskolelærerinder således uddannet på grundtvigske seminarier i pe-rioden 1840-1920. Hovedparten af dem kom til at virke i den landbokultur, som de fleste af dem også kom fra. Derfor må det formodes, at de spillede en afgøren-de rolle for udbredelsen af et grundtvigsk skole- og livssyn, ikke alene i folkesko-len, men også i lokalsamfundet i kraft af deres virke som folkelærere, der fungerede som drivkræfter i det lokale foreningsliv. Mens grundtvigianismen således stod me-get stærkt i landsbyskolen, så prægede den ikke i samme grad folkeskolen i byerne, hvor der var ansat mange lærerinder fra kvindeseminarierne.

GRUNDTVIGSKE AKTØRER OG NETVÆRK

Gennem analysen af seminarierne, hvor jeg som en del af min prosopografiske til-gang har undersøgt forstandernes og lærernes baggrund, er nogle centrale grundtvigske aktører, institutioner og netværk dukket op til overfladen. Det drejer sig om forstandere, lærere, seminarier og foreninger, der fik en særlig stor betydning for udbredelsen af grundtvigske pædagogiske ideer gennem forbindelser til andre per-soner og institutioner. Disse forbindelser kan være med til at klarlægge, om et se-minarium kan defineres som grundtvigsk i de tilfælde, hvor der ikke er en tydelig grundtvigsk selvidentifikation som hos de selverklærede og profilerede grundtvig-ske friseminarier på Blågård og i Gedved og Silkeborg.

Undersøgelsen bekræfter, at Ludvig Chr. Müller, der var forstander på statsse-minarierne i Snedsted og Ranum fra 1843 til 1851, og H.J.M. Svendsen, der virkede som -forstandere på Jelling Statsseminarium fra 1856 til 1873, begge påvirkede en lang række elever i grundtvigsk retning. Mange af disse blev senere seminarielære-re og forstandere, og bragte på den måde ideerne videre til nye generationer af læ-rere. I personlige beretninger og biografier påpeges Müllers og Svendsens afgøren-de betydning for folks livsbane igen og igen.

I det grundtvigske netværk omkring Müller optrådte fremtrædende dimittender som friskolepioneren Christen Kold, Snedstedlæreren P.K. Algreen og ikke mindst de to seminarieforstandere Jeppe T.A. Tang fra Blågård og Albrecht Sørensen, der fra 1857 til 1873 var forstander for Staby Vinterlærerseminarium og som teolo-gistuderende sammen med Algreen kom i forbindelse med senere fremtrædende grundtvigske præster og pædagoger som præsten Jens Lassen Knudsen, Sjællands biskop Thomas Skat Rørdam, Askovlæreren H.F. Feilberg og forstanderen for Hind-holm Højskole N.J. Jensen. I netværket var også redaktøren og politikeren Christen Berg, der blev leder af Det forenede Venstre ved stiftelsen i 1870 og blev en grundtvigsk stemme på tinge.

Müller, der var en nær ven af Grundtvig, såede således de første grundtvigske frø i seminarieverdenen, og de spredte sig i første omgang til Blågård og Staby. Samti-dig blev der trukket de første tråde mellem seminarierne, friskolerne og højskoler-ne, og frøene til en selvstændig grundtvigsk landbokultur med egne uddannelses-institutioner blev dermed sået. Ludvig Chr. Müller var desuden en vigtig forfatter af bibelhistorier, der udgjorde fundamentet for den fortællende tilgang til religi-

onsundervisningen, der var blandt de grundtvigske kardinalpunkter i kampen for en levende og vækkende undervisning i skolen. Dette arbejde med bibelhistorie blev videreført af Jeppe T.A. Tang og Hemming Skat Rørdam, der fra 1903 til 1920 var forstander for Jelling Statsseminarium. Hermed forenedes tre generationer af grundtvigske seminarieforstandere.

Den anden centrale aktør, der fik stor betydning for den tidlige udbredelse af de grundtvigske skoletanker i seminarieverdenen, var som nævnt sognepræst og forstander H.J.M. Svendsen. Han skrev ikke lærebøger, men virkede gennem det levende ord på Jelling Statsseminarium og i Jelling Sognekirke. Relativt mange af eleverne fra Svendsens tid fik deres virke på grundtvigske friskoler, højskoler og seminarier,

Jelling Statsseminarium omkring 1920. I 1841 blev landets femte kongelige skolelærerseminarium oprettet i Jelling. Det skete som en del af den begyndende nationale kamp i Slesvig, hvor det danske sprog gradvist veg for det tyske, der dominerede kirke- og skolevæsenet. I 1856 blev H.J.M. Svendsen med N.F.S. Grundtvigs billigelse kaldet til embedet som seminarieforstander og sognepræst i Jelling. I Svendsens forstandertid til 1872 blev Jelling Statsseminarium populært i grundtvigske kredse, og man ansatte gerne en dimittend herfra, da man så mente sig sikker på at få 'en god kristen og dansk mand' til at opdrage børnene. Det var imidlertid ikke alle lærere og elever, der faldt på halen over Svendsens grundtvigske bragesnak. En vandrebog fra en klasse på denne tid vidner om, at mindst én af lærerne var kritisk over for den højstemte tale om ånd, og at flere elever ytrede sig negativt om grundtvigske friskoler, højskoler og valgmenigheder. Ikke desto mindre dimitterede Jelling Statsseminarium 1.855 elever i perioden 1840-1920 og var dermed det mest besøgte statslige lærerseminarium i landet (fotografisk postkort udgivet af Hvidehus Boglade, Jul. Jensen, Vejle, Lokalthistorisk Arkiv i Jelling).

heriblandt forstanderne Thomas Nielsen, der oprettede en kortlivet læreruddannelse på Hammerum Højskole, Rasmus Hansen, der oprettede Vældegaard Kvindeskole i 1884, Søren Peter Jensen, der var forstander for Staby Vinterlærerseminarium fra 1873 til 1884, Kristen Kristensen, der oprettede Hoven Højskole og Kvindeskole i 1877, Jens Jeppesen, der var forstander for Staby Vinterlærerseminarium fra 1884 til 1920 og ikke mindst Rasmus Jensen Holm, der var lærer i de centrale grundtvigske dannelsesfag dansk og historie på Jelling Seminarium fra 1865 og i 1892 blev den første forstander for Statens Forskoleseminarium i Vejle samtidig med, at han var formand for den indflydelsesrige grundtvigske organisation Dansk Skoleforening. I Svendsens tid blev der således uddannet en generation af grundtvigske skolefolk, der satte sig betydelige spor rundt omkring i landet, særligt på forskoleseminarierne.

I den næste generation optrådte også en række centrale grundtvigske aktører, der udbyggede den grundtvigske indflydelse i seminarieverdenen. Jeppe T.A. Tang, der oprettede Blågård Friseminarium i 1859, er allerede nævnt. Blandt de første til at tage tråden op efter Tang, udover Zahles og Femmers kvindeseminarier i København, der appellerede til en ganske anden målgruppe, nemlig borgerskabets kvinder fra byen, var landinspektør Peter Bojsen i Gedved. Han oprettede et markant grundtvigsk friseminarium i 1862. I 1896 gav han stafetten videre til Jens Byskov, der var forstander frem til 1934. En del af dimittenderne fra Gedved blev senere seminarielærere på både statslige og private seminarier. Dimittender fra Bojsens og Byskovs tid blev således lærere ved statsseminarierne i Ranum, Jonstrup, Skårup, Ribe og Vejle og ved privatseminarierne i Silkeborg, Nexø, Vordingborg, Jelling, Staby og Horsens. Herigennem påvirkede de seminarieverdenen i grundtvigsk retning og var med til at bane vejen for, at både de private og de statslige seminarier for hovedpartens vedkommende var grundtvigsk prægede i årtierne efter 1900. Blandt dimittenderne fra Gedved var Theodor Halse, der fra 1895 til 1935 var forstander for Vordingborg Seminarium. Halse lagde stor vægt på at skabe et rigt samvær og fritidsliv uden for undervisningen som en modvægt til eksamenslæsning og lektierperi.

Halses kollega Jens Byskov fra Gedved fik sin første uddannelse på Staby Vinterlærerseminarium under den grundtvigske forstander Søren Peter Jensen, og det samme gjorde P.J.M. Vinther, der fra 1890 til 1933 var forstander for Silkeborg Seminarium. Byskov og Vinther var de førende grundtvigske forstandere i tiden efter 1900. De tilhørte begge partiet Venstre og var født, opvokset og levede i den grundtvigske landbokultur, hvor lærerseminarierne var kronen på det uddannelsesmæssige værk, der skulle præge landbefolkningen i grundtvigsk retning. For at forstå deres baggrund og virke kan det være givtigt at undersøge deres fælles baggrund i Staby nærmere. Mens Vinthers og Byskovs betydning for udbredelsen af det grundtvigske skolesyn i seminarieverdenen anerkendes af blandt andre Vagn Skovgaard-Petersen, så er Staby Vinterlærerseminarium nemlig stort set forsvundet i hi-

Gedved Friseminarium og avlsbygninger med forstanderparret Peter og Ingeborg Bojsen i forgrunden omkring 1880. I 1862 blev der på Gedved Folkehøjskole etableret den første private læreruddannelse i provinsen. Forstanderen og ejeren Peter Bojsen var uddannet landinspektør og fra en velanset grundtvigsk præstefamilie. I 1881 nåede man op på næsten 200 seminarieelever fordelt på to klasser, og derfor besluttede Bojsen at lukke højskolen og udelukkende satse på seminariet, der i 1880'erne var landets største. Ud over sin skolegerning var Bojsen engageret i andelsbevægelsen som blandt andet initiativtager til det første andelsslagteri i Horsens i 1887 og i politik som venstremand på Rigsdagen. Hos ham forenedes således store dele af den folkelige grundtvigske landbokultur, der havde øje for såvel økonomi og politik som kultur og uddannelse (maleri af ukendt kunstner i privateje).

storiens glemsel.⁵⁵ Ikke desto mindre uddannede seminariet op mod 1.800 vinterlærere fra 1857 til 1920. Eleverne var ofte bogligt begavede drenge helt ned til 14 år, der efter en eller to somre på seminariet kom ud som vinterlærere i de vestjyske hedesogne. Over halvdelen af eleverne valgte senere af læse videre til lærer på et almindeligt seminarium. De foretrukne seminarier for Stabydimitterende var de grundtvigsk prægede seminarier Blågård, Gedved, Jelling, Ranum, Ribe og Silkeborg. Hermed fungerede Staby Vinterlærerseminarium som en rugekasse for de mest talentfulde drenge i Vestjylland, der fik muligheden for en boglig uddannelse inden for landbokulturen, og dermed kunne de fungere som folkelærere, når de se-

⁵⁵ Skovgaard-Petersen 2005a: 198-257. Se dog Pedersen 1908 og Kjær 1952.

nere kom ud i landsbyskolerne. Vel at mærke som opdragere, der kom fra den samme sandjord, som dem, de skulle danne, oplyse og vejlede. Denne lærertype går typisk under navnet 'manden fra ploven', mens den kvindelige pendant, der hovedsageligt blev uddannet på forskoleseminarierne, er 'kvinden fra gryden'.⁵⁶ I dette tilfælde vil det måske være mere retvisende at kalde den mandlige udgave for 'drenge fra hyrdestaven'.

Under alle omstændigheder var mange Stabyelever grundtvigske frontløbere på seminarierne. En del elever fra Staby blev nemlig senere seminarielærere og -forstandere, heriblandt som nævnt Jens Byskov og P.J.M. Vinther, men også Niels Thomsen, der blev den første forstander for Odense Seminarium i 1895. Thomsen bragte den grundtvigske højskole ind på seminariet. Eleverne boede således på seminariet og spiste hos forstanderparret som på de fleste højskoler, hvor forstanderparret og lærerne ikke blot fungerede som undervisere, men også som rollemodeller, vejledere og i nogle tilfælde venner:

"Niels Thomsen og Fru Ida Thomsen var begge renlivede Grundtvigianere af den gode gamle Slags, aabne, umiddelbare og indstillede paa at tjene og vejlede Ungdommen med deres Kristendom og lyse Livssyn, uden at gaa for direkte til Værks, men fordi de følte det som noget selvfølgeligt; det var deres Kald ikke blot som Skolefolk, men som Mennesker. Dette Kald havde de faaet begge to; de var aandeligt talt een Gang for alle sat i Gang, saa de ikke mere kunne gaa i Staa."⁵⁷

Det var altså hos Søren Peter Jensen på Staby Vinterlærerseminarium, at Thomsen, Vinther og Byskov blev sat i gang. Vinther, der var elev i 1878 og 1879, gav Jensen dette skudsmål: "Det, han først og fremmest ville, var at lyse op på de unges vej. Det gjorde han ikke ved tør lektielæren, men ved åndsbårne ord, der prentede sig dybt i vore sjæle. Han var en mester i at få os til at tænke selv og til at komme i gang med arbejdet".⁵⁸ Byskov, der var elev på sommerskolen i 1882, fulgte trop: "Her mødte jeg den fortællende og foredragende Undervisningsform, og den tiltale mig særdeles. Jensen fortalte for os Bibelhistorie og Danmarkshistorie efter Ludvig Chr. Müllers fortrinlige Bøger".⁵⁹ Hermed er ringen sluttet fra Müller i Snedsted, over Svendsen i Jelling, Tang på Blågård, Bojsen i Gedved, Hansen på Vældegaard, Kristensen i Hoven, Holm i Vejle og Sørensen, Jensen og Jeppesen i Staby til Halse i Vordingborg, Thomsen i Odense, Vinther i Silkeborg og Byskov i Gedved.

---

⁵⁶ Grinder-Hansen 2013; Larsen 2019.

⁵⁷ Smith 1945: 8

⁵⁸ Kjær 1952: 47.

⁵⁹ Kjær 1952: 36.

Staby Højskole og Vinterlærerseminarium omkring 1890. I lighed med en del andre grundtvigske og missionske seminarier udsprang Staby Vinterlærerseminarium fra en højskole. Den var oprettet som én af landets første i 1853. I 1857 blev højskolen købt af Ringkjøbing Amts Skoleråd, der ønskede at benytte den til at uddanne unge mænd helt ned til 14 år som vinterlærere til den særlige vestjyske skoleordning. Fra 1857 til 1884 fungerede skolen, der var ledet af grundtvigske forstandere og fostrede mange fremtrædende grundtvigske skolefolk, som almindelig højskole om vinteren og som vinterlærerseminarium om sommeren. I 1885 blev højskolen omdannet til et rent vinterlærerseminarium, og til forstander Jens Jeppesens fortrydelse blev han nu presset af amtet til at opprioritere kundskaber og eksamenslæsning på bekostning af grundtvigsk livsoplysning. I 1917 dimitteredes de første kvinder fra Staby, men snart efter, i 1920, blev de sidste vinterlærere uddannet i Staby, da behovet ikke længere eksisterede (fotografisk postkort, Ulfborg-Vemb Lokalhistoriske Arkiv).

De grundtvigske friseminarier på Blågård og i Gedved og Silkeborg var de mest søgte seminarier i henholdsvis 1860'erne, 1880'erne og 1900'erne. De grundtvigske seminariers ry for levende undervisning og festligt samvær og nationale og kristne værdier, der var i tråd med landbefolkningens livssyn, gjorde sit til denne popularitet. I tiden omkring den nye seminarielov i 1894 var flere af statsseminarierne i både økonomisk og pædagogisk krise. De havde svært ved at modstå konkurrencen fra både de grundtvigske og missionske seminarier og de eksamensforberedende kurser, der havde vundet indpas i den liberale periode fra 1857 til 1894. Samtidig var uddannelsen af lærerinder helt overladt til det private initiativ hos N. Zahle, Femmer og Th. Lang og i Horsens. Noget, der passede de sparsommelige grundtvigianere godt, da de hyldede det private initiativ og alligevel ikke kunne tiltrække

uddannede lærerinder til landsbyskolen. Denne krise for statsseminarierne fik ministeriet til at indlede en offensiv for at hverve forstandere, der kunne skaffe flere elever. Her orienterede man sig mod det friske pust fra de grundtvigske kredse, der havde så stor succes i privat regi. I 1895 blev Stig Bredstrup således kaldet til embedet som forstander for Jonstrup Statsseminarium, og i 1899 fik Peter Taaning den tilsvarende post i Ranum. De varetog deres embede til henholdsvis 1929 og 1924, og cementerede således grundtvigianismens frontposition inden for seminarieverdenen. Teologen Bredstrup, der var formand for Dansk Skoleforening fra 1908 til 1912, moderniserede seminariet i grundtvigsk retning ved at styrke samværet mellem lærere og elever uden for undervisningen og ved at give seminariet et hjemligt frem for kasernelignende præg. Med ansættelsen af Taaning, der også var grundtvigsk teolog og havde erfaring som lærer ved Vældegaard Kvindeskole, blev Ranum Statsseminarium igen et fuldtønt grundtvigsk seminarium. En dimittend fra 1906 beskriver Ranum således: "Der arbejdes ud fra et grundtvigsk Livssyn, men uden al dogmatisk Snæverhed. Kristendom og Folkelighed, dansk Historie og Digtning mødte os som de bærende Aandsværdier".⁶⁰ Også i Jelling blev der ansat en grundtvigsk teolog som forstander. I 1903 tog Hemming Skat Rørdam over efter N.A. Larsen. Skat Rørdam, der røgtede sit kald indtil 1920, havde en fortid som lærer ved Blågårds og Gedved Seminarium og var et fremtrædende medlem af Dansk Skoleforening.

Selv om grundtvigianismen ikke var enerådende i årtierne efter 1900 – de missionske seminarier og kvindeseminarierne tiltrak også mange elever – var den i det mindste blevet mainstream, også på statsseminarierne på dette tidspunkt. Det grundtvigske skolesyn blev således udvidet i bredden, mens grundtvigske *hardlinere* i friskole- og højskoleverdenen mente, at det skete på bekostning af dybden. Således måtte de grundtvigske skolefolk i seminarieverdenen gå på kompromis med mange af de grundtvigske mærkesager i mødet med de politiske krav og andre pædagogiske retninger. Særligt de omfattende fordringer til pensum og eksamen, der fulgte loven fra 1894, var en stadig sten i skoen på Jens Byskov, P.J.M. Vinther og Stig Bredstrup. Dette forsøgte de at moderere i det kommissionsarbejde, der ledte frem til Seminarieloven af 1930, der udvidede undervisningstiden til fire år og gav mere plads til selvarbejde og samtidig sikrede, at unge fra landbokulturen med syv års skolegang og et højskoleophold som faglig ballast stadig kunne optages. I forbindelse med dette arbejde blev det tydeligt, at grundtvigianismen som pædagogisk retning ikke længere fremstod som det friske pust. Den nye reformpædagogik var nemlig nu en faktor, som Socialdemokratiet tog med i betragtning i forbindelse med arbejdet med reformen.⁶¹

⁶⁰ Hartling 1948: 49-50.

⁶¹ Skovgaard-Petersen 2005a: 258-273.

KONKLUSION

Mange har hævdet, at de danske seminarier var påvirket af Grundtvig og grundtvigianismen, men ingen har undersøgt det systematisk. Med denne artikel har jeg søgt at råde bod på denne mangel ved at påvise den grundtvigske indflydelse på seminarierne i perioden 1840-1920 på såvel et institutionelt som et politisk niveau. På det institutionelle niveau har jeg påvist, at 14 ud af periodens 32 analyserede seminarier kan defineres som grundtvigske i en stor del af perioden ud fra kriterierne selvidentifikation, vokabular, praksis og netværk. Flere af de grundtvigske seminarier hørte samtidig til de største og mest populære seminarier, så omkring halvdelen af de mandlige lærere og det store flertal af vinterlærere og forskolelærerinder blev uddannet på grundtvigske seminarier i perioden 1840-1920. På det politiske niveau har jeg vist, hvordan Grundtvig og hans meningsfæller i Rigsdagen i midten af det 19. århundrede var med til at gennemføre en liberalisering af læreruddannelsen, der skabte et vindue for, at private seminarier kunne etableres og blomstre på bekostning af statsseminarierne. Denne mulighed blev udnyttet af en række af Grundtvigs arvtagere, der oprettede grundtvigske seminarier, som var blandt landets mest populære. I forbindelse med den ny seminarielov i 1894 var grundtvigianismens position blevet så stærk i seminarieverdenen, at grundtvigianerne ikke kunne ignoreres. De var således forfattere til en stor del af de anbefalede lærebøger og fik betydelig indflydelse på loven, der gav frihed til at fortsætte traditionen med idébårne seminarier med adgang for manden fra plogen og kvinden fra gryden, men også stillede omfattende krav til eksamen, der gjorde, at grundtvigske seminariefolk måtte gå på kompromis med deres ideal om en fri og dannende undervisning. Imidlertid blev stadig flere seminarier påvirket af grundtvigske skoletanker i kølvandet på reformen, så grundtvigianismen i 1920 fremstod som den klart dominerende retning inden for seminarieverdenen, både på de statslige og de private seminarier. Denne ekspansion i bredden betød samtidig en vis udvanding i dybden, men ikke desto mindre havde grundtvigske forstandere, lærere, begreber og praksisser nu vundet en position, der kom til at præge de danske seminarier i folkelig retning helt frem til i dag.

SUMMARY

Grundtvigian Colleges of Education 1840-1920.

It has often been claimed that Danish teacher education is influenced by the philosophy of the theologian and educational thinker N.F.S. Grundtvig (1783-1872). Some debaters appreciate this as a valuable Danish contribution to education, while others regard the Grundtvigian influence as an impediment to a necessary alignment of Danish teacher education to international academic standards. However, in spite of the comprehensive scholarship dealing with the history of education in Denmark, no scholars have analysed the general impact of Grundtvigian educational ideas on the colleges of education in Denmark. This article aims at redressing this by analysing the influence of Grundtvig and Grundtvigian ideas on the Danish colleges of education from 1840 to 1920. This was a period when the liberal and rural Grundt-

vigian movement became a major player in religious, cultural and educational life in Denmark by establishing networks and institutions such as voluntary organisations, free schools, people's colleges, free churches and community houses that were explicitly non-academic and instrumental in building the Danish nation and democracy on the basis of liberal values. The article demonstrates that the Grundtvigian influence on Danish teacher education was indeed immense and outdid competing cultural movements such as evangelicalism, positivism, and conservatism.

Hans Henrik Hjermitzlev (f. 1976) er cand.mag i idéhistorie fra Aarhus Universitet 2004 og ph.d. i videnskabshistorie fra Aarhus Universitet 2010. Han er ansat som lektor ved UC Syd i Aabenraa og forsker særligt i skandinavisk idé-, uddannelses- og videnskabshistorie med fokus på lærer- og pædagogprofessionernes historie, populærvidenskab, folkeoplysning og grundtvigianisme samt modtagelsen af Charles Darwin, Herbert Spencer og Friedrich Nietzsches tanker i Skandinavien. Hans nyeste udgivelser inkluderer *'Education and Evolution: Appropriations of Herbert Spencer in Scandinavia, 1870-1920'* (2015), *'Fra kald til konkurrencestat – Pædagogernes og lærernes professionsdannelse i det 20. og 21. århundrede'* (2017), *'Lys over landet, men hvilket lys? Om videnskab og dannelse i kulturkampen mellem grundtvigianisme og brandesianisme omkring år 1900'* (2017), *'Kampen om folkeoplysning og populærvidenskab i Danmark 1850-1920'* (2017) og *'Mellem dannelse og nytte – et perspektiv på folkehøjskolernes historie'* (2018).

BIBLIOGRAFI

- Andersen, Lisbeth Smedegaard (2017). 'Fra Brorson til Grundtvig og Ingemann: De store salmedigtere'. I Niels-Henrik Gregersen & Carsten Bach-Nielsen (red.) *Reformationen i dansk kirke og kultur 1700-1914*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Balle, Thorstein (2014). 'Myten om Grundtvigs indflydelse på den danske folkeskole'. *Grundtvig-Studier*, s. 65-98.
- Balle, Thorstein & Søren Ehlers (1983). *'Samvirke i fælles interesse' – Foreningen af Frie Ungdoms- og Efterskoler 1908-1983*. Foreningen af Frie Ungdoms- og Efterskoler.
- Berg, Holger (2015). 'Indledning til *Historisk Børne-Lærdom og Tidens Strøm eller universal historisk Omrids*'. Hentet på www.grundtvigsværker.dk 29/09/2020.
- Bredsdorff, Morten (1944). 'Folkehøjskolen og den offentlige Skole'. I J. Th. Arnfred, Lars Bækthøj & C.P.O. Christiansen (red.) *Danmarks Folkehøjskole 1844-1944*. København: Det danske Forlag, s. 467-485.
- Bugge, K.E. (1965). *Skolen for livet: Studier over N.F.S. Grundtvigs pædagogiske tanker*. København: G.E.C. Gads Forlag.
- Byberg, Kirsten (1973). 'Højskolen og den folkelige sangtradition ca. 1840-1910'. *Årbog for dansk skolehistorie*, s. 21-53.
- Edgerton, David (2006). *The Shock of the Old: Technology and Global History since 1900*. Oxford: Oxford University Press.
- Gjerløff, Anne Katrine & Anette Faye Jacobsen (2014). *Da skolen blev sat i system 1850-1920*. Dansk Skolehistorie, bd. 3. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.

- Gjerløff, Anne Katrine, Anette Faye Jacobsen, Ellen Nørgaard & Christian Ydesen (2014). *Da solen blev sin egen 1920-1970*. Dansk Skolehistorie, bd. 4. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Grinder-Hansen, Keld (2013). *Den gode, den onde og den engagerede: 1000 år med den danske lærer*. København: Muusmann' Forlag.
- Grundtvig Centeret (2020). *Grundtvigs Værker*. www.grundtvigsværker.dk. Besøgt 04/11/2019 og 02/03/2020.
- Hall, John A., Ove Korsgaard & Ove K. Pedersen (2015). *Building the Nation: N.F.S. Grundtvig and Danish National Identity*. Montreal: McGill-Queen's University Press.
- Hartling, Mads (1948). 'Fra min Ranumtid'. I N. Kjær, R. Gandrup, K. Bork & G. Jensen (red.) *Ranum Statsseminarium 1848-1948*. Aarhus: Universitetsforlaget i Aarhus, s. 48-54.
- Haue, Harry & Michael Tolstrup (red.) (2011). *Folkelige bevægelser i Danmark: Selvmyndiggørelse og samfundssengagemang*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Heegaard, Sophus (1883). *Om Opdragelse: Opdragelsens Historie*, København: Gyldendal.
- Hilden, Adda (1993). 'Fromme, stærke Kvinder. Lærerindeuddannelse 1800-1950'. I Adda Hilden & Erik Nørr, *Lærerindeuddannelse. Lokalsamfundenes kamp om seminariedriften*. Dansk Læreruddannelse, bd. 3. Odense: Syddansk Universitetsforlag, s. 19-303.
- Hjermitslev, Hans Henrik (2011). 'Protestant Responses to Darwinism in Denmark, 1859-1914', *Journal of the History of Ideas*, vol. 72, no. 2, s. 279-303.
- Hjermitslev, Hans Henrik (2015). 'Education and Evolution: Appropriations of Herbert Spencer in Scandinavia, 1870-1920'. I Bernard Lightman (red.) *Global Spencerism: The Appropriation of Herbert Spencer*. Leiden: Brill Academic Publishers, s. 241-265.
- Hjermitslev, Hans Henrik (2017). 'Lys over landet, men hvilket lys? Om videnskab og dannelse i kulturkampen mellem grundtvigianisme og brandesianisme omkring år 1900'. I Katrine Frøkjær Baunvig & Michael Schelde (red.) *Den gode den onde: Om grundtvigianister og branditter*. København: Eksistensen, s. 13-48.
- Hjermitslev, Hans Henrik (2018). 'Mellem dannelse og nytte – et perspektiv på folkehøjskolernes historie'. *Norsk Pedagogisk Tidsskrift*, vol. 102, no. 2, s. 71-83.
- Holm-Larsen, Signe (2012). 'Milepæle i læreruddannelsen m.v.'. *Uddannelseshistorie*, s. 153-160.
- Jacobsen, Anette Faye (2011). 'Skolen mellem tro og viden – dogmatik og fortællinger i grundskoleundervisningen 1850-1920'. *Uddannelseshistorie*, s. 74-95.
- Kjær, Jens (1952). *Stabybogen. Et stykke vestjydsk skolehistorie*. Struer: Christensens Forlag.
- Koselleck, Reinhart (2007). *Begreber, tid og erfaring*, København: Hans Reitzels Forlag
- Korsgaard, Ove (1997). *Kampen om lyset – Dansk voksenoplysning gennem 500 år*. København: Gyldendal.
- Korsgaard, Ove (2019). *Strejftog i højskolernes idéhistorie*. København: FFDs Forlag.
- Korsgaard, Ove, Jens Erik Kristensen & Hans Siggaard Jensen (2017). *Pædagogikkens idehistorie*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Larsen, Christian (2005a). 'Nedlæggelser og stilstand – læreruddannelsen ca. 1820 til 1860'. I K.B. Braad, C. Larsen, I. Markussen, E. Nørr & V. Skovgaard-Petersen, – *for at blive en god lærer: Seminarier i to århundreder*. Dansk Læreruddannelse, bd. 1, Odense: Syddansk Universitetsforlag, s. 131-178.
- Larsen, Christian (2005b). 'Dimittender 1793-2002'. I K.B. Braad, C. Larsen, I. Markussen, E. Nørr & V. Skovgaard-Petersen, – *for at blive en god lærer: Seminarier i to århundreder*. Dansk Læreruddannelse, bd. 1, Odense: Syddansk Universitetsforlag, s. 422-427.
- Larsen, Jesper Eckhardt (2019). 'Skolelærernes historiske u-samtidigheder – lærerne som bondestandens intellektuelle i mødet med uddannelseseksplosionen. Danmark og Norge i nordisk og europæisk perspektiv'. *Uddannelseshistorie*, s. 45-72.
- Larsen, Joakim (1899). *Bidrag til Den danske Folkeskoles Historie 1818-1898*. København: Schubotheske Forlag.
- Larsen, N.A. et al. (1934). *Dansk Skole-Stat*, bd. 1-4, København: Arthur Jensens Forlag.
- Lauring, Palle (1970). 'Folkeskolens bøger 1770-1900'. I V. Skovgaard-Petersen, P. Lauring, T. Gregersen & P. Krarup, *Skolebøger i 200 år*. København: Gyldendal, s. 23-92.

- Lyby, Thorkild (1999). 'Grundtvig og Rødding Højskole'. *Grundtvig-Studier*, s. 65-93.
- Markussen, Ingrid (2005). 'Læreruddannelsens første tid – 1791 til ca. 1830'. I K.B. Braad, C. Larsen, I. Markussen, E. Nørr & V. Skovgaard-Petersen, – *for at blive en god lærer: Seminarier i to århundreder*. Dansk Læreruddannelse, bd. 1. Odense: Syddansk Universitetsforlag, s. 15-130.
- Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet (1899). *Seminarieloven af 30. Marts med dertil hørende ministerielle Bekendtgørelser, Cirkulærer og Skrivelser*. København: Centraltrykkeriet.
- Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet (1869-1920). *Fortegnelse over Eksaminander, der bestod/blev indstillet til Prøven for Lærere og Lærerinder i Folkeskolen samt Forskolelærerindeeksamen*. København: J.H. Schultz.
- Møller, Jes Fabricius (2005). *Grundtvigianisme i det 20. århundrede*. København: Forlaget Vartov.
- Møller, Jes Fabricius (2015). 'Grundtvigs betydning for samfundet'. *Grundtvig-Studier*, s. 103-130.
- Møller, Jes Fabricius (2019). *Grundtvigs død*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Nissen, Gunhild (1994). *Udfordringer til Højskolen: Danske folkehøjskoler 1844-1994*. København: Foreningen af Folkehøjskolars Forlag.
- Nørgaard, Frederik et al. (1940). *Danmarks Folkehøjskoler: Den danske Folkehøjskole gennem hundrede Aar*, bd. 1-2. Odense: Skandinavisk Bogforlag.
- Nørr, Erik (1993). 'Lokalsamfundenes kamp om seminariedriften' I Adda Hilden & Erik Nørr, *Lærerindeuddannelse. Lokalsamfundenes kamp om seminariedriften*. Dansk Læreruddannelse, bd. 3. Odense: Syddansk Universitetsforlag, s. 305-453.
- Pedersen, P. Storgaard (1908). 'Staby højere Bondeskole'. *Hardsyssels Aarbog*, s. 11-65.
- Pocock, J.G.A. (2009). *Political Thought and History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Possing, Birgitte (1992). *Viljens styrke. Natalie Zahle – En biografi om dannelse, køn og magtfuld-kommenhed*. København: Gyldendal.
- Poulsen, Carl & W.H. Benthin (1914). *Lærerne og Samfundet*, bd. 1-4. København: Fr. Bagges Kgl. Bogtrykkeri.
- Rosendal, Hans (1894). *Danmarks Folkehøjskoler og Landbrugsskoler 1844-1894*. Odense: Milo'ske Bogtrykkeri.
- Rønne, Karl (1984). 'Forskoler på landet'. *Uddannelseshistorie*, s. 111-121.
- Rønning, Frederik (1916) [1887]. *Den danske Litteraturs Historie i Grundrids*. 8. udgave. København: Det Schønbergske Forlag.
- Secord, James A. (2004). 'Knowledge in Transit'. *Isis*, vol. 95, s. 654-672.
- Shapin, Stevin & Arnold Thackray (1974). 'Prosopography as a Research Tool in History of Science: The British Scientific Community Community 1700-1900'. *History of Science*, vol. 12, s. 1-28.
- Skinner, Quentin (2001). 'Moralske principper og social forandring'. *Slagmark*, nr. 33, s. 23-36.
- Skinner, Quentin (2002). *Visions of Politics. Volume 1: Regarding Method*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Skovgaard-Petersen, Vagn (2005a). 'De blev lærere – læreruddannelsen mellem 1860 og 1945'. I K.B. Braad, C. Larsen, I. Markussen, E. Nørr & V. Skovgaard-Petersen, – *for at blive en god lærer: Seminarier i to århundreder*. Dansk Læreruddannelse, bd. 1. Odense: Syddansk Universitetsforlag, s. 179-312.
- Skovgaard-Petersen, Vagn (2005b). 'Meningen med en læreruddannelse – en afsluttende refleksion'. I K.B. Braad, C. Larsen, I. Markussen, E. Nørr & V. Skovgaard-Petersen, – *for at blive en god lærer: Seminarier i to århundreder*. Dansk Læreruddannelse, bd. 1. Odense: Syddansk Universitetsforlag, s. 397-409.
- Skovmand, Roar (1944). *Folkehøjskolen i Danmark 1841-1892*. København: Det danske Forlag.
- Smith, Harald et al. (1945). *Odense Seminarium gennem 50 Aar*. Odense: Kai Larsens Bogtrykkeri.
- Tafdrup, Jon (2016). 'Indledning til "Om den lancasterske Methode"'. Hentet på www.grundtvigs-værker.dk 29/09/2020.
- Thodberg, Christian (1983). 'Grundtvig som salmedigter'. I Christian Thodberg & Anders Pontoppidan Thyssen (red.) *Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys*. Århus: Forlaget ANIS, s. 163-196.
- Thodberg, Christian & Anders Pontoppidan Thyssen (1983). *Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys*. Århus: Forlaget ANIS.

- Thyssen, Anders Pontoppidan (1983). 'Grundtvigianismen som bevægelse indtil ca. 1900'. I Christian Thodberg & Anders Pontoppidan Thyssen (red.) *Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys*. Århus: Forlaget ANIS, s. 360-381.
- Thorup, Mikkel (2012). 'Intellektuel historie'. *Temp*, vol. 2., nr. 4, s. 177-189.
- Tidemand, Odin W. (1890). *Det kongelige Blaagaard-Jonstrupske Skolelærerseminarium i hundrede Aar*. Kjøbenhavn: C.A. Reitzel.
- Toelberg, Lis et al. (2016). *Friskolehistorie – en antologi*, bd. 1-2. Asperup: Dansk Friskolefor-
enings Forlag.